

IV.

**KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

A csízió kiadástörténete

BORSA GEDEON

A LŐCSE UTÁNI CSÍZIÓK

Az ebben a témakörben írt előző tanulmányom a magyar csízió kialakulásának történetével foglalkozott.¹ Ez áttekintést kívánt nyújtani a csízió fogalmáról, a magyar csízió kialakulásáról, az 1592. évi kolozsvári, immár népkönyv jellegű kiadványról, az ennek felhasználásával készült 1650. évi kiadás létrejöttéről, valamint a többi lőcsei kiadásról.

Ezzel azonban nem zárult le ennek a sajátos jellegű, magyar népkönyvnek a históriája, sőt mindez csupán kialakulásának története volt. A 18. és 19., de még a 20. század elején is, újra meg újra, tucatnyi alkalommal látott napvilágot, bizonyítva a nagy népszerűséget, amellyel évszázadokon át szinte lankadatlan érdeklődéssel vásárolták. Az alábbiakban arra történik kísérlet, hogy az említett tanulmányt időrendben folytatva, áttekinthetővé tegye a lőcsei szöveggel immár hagyományossá váló csízió kiadásának történetét. Tekintettel a hosszú időközre, a kiadások nagy számára és a kiadvány apró, de gyakori tartalmi, ill. formai változásaira, szükségesnek látszott a vizsgálódást viszonylag jól elkülöníthető csoportokban külön elvégezni. Az első csoportba a LANDERER-család, a másodikba a BAGÓ névvel jelzett, a harmadikba pedig a TICHY-féle kiadások sorolhatók.

Kiadástörténeti tanulmányról lévén szó, a kutatónak az első csoportnál rögtön szemébe ötlük az, hogy jöllehet több mint egy tucatnyi, különböző kiadványról van szó, ezeknek a felén nem olvasható sem évszám, sem a nyomdász neve. A legkorábbi csízió az, melyen teljes impresszumadat látható, az 1806. évszámot és a pesti LANDERER-nyomda megjelölést viseli. Budáról akad még későbbből, 1833. évi kiadás ugyancsak LANDERER névvel. Legrégibb az 1797. évszámú, amely azonban sem a megjelenés helyét, sem a nyomdász nevét nem tünteti fel. A mai ismeretek szerint tehát 1650. és 1797. között nem készült évszámmal datált csízió.

Ez azonban távoról sem jelenti azt, hogy e közel másfél évszázad során nem is nyomtatták volna ki ezt a keresett népkönyvet. Az előző tanulmányban már megállapítást nyert, hogy az említett 1650. évit² követően még két olyan kiadásból is maradt fenn példány, amely hely, év és nyomdász megjelölése nélkül ugyan, de szintén a lőcsei BREWER-műhelyben készült:

1. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974—1975.* 265—347. l.

2. RMK. I. 1612. — SZTRIPSZKY I. 1997a.

az egyik³ 1675 táján, a másik (RMK. I. 1590) a 18. század tízes éveiben.⁴ Tehát a 17. század derekától kezdve még többször is kiadták a csíziót, de annak évszámát, valamint a nyomda helyét és nevét elhallgatták.

A népkönyvek esetében ez a magatartás egyáltalában nem különös jelenség, ellenkezőleg, inkább a gyakoribbak közé tartozik. A pontos impressumadat nem segítette, sőt kifejezetten nehezítette az ilyen jellegű kiadványok terjesztését. Az egyszerű, de bizalmatlan vásárló nyilván nem vette olyan szívesen azt a kiadványt, amely már régen elmúlt évszámot hordott a címlapján. Így azután sokszor egyszerűen azt tüntették fel rajta, hogy „nyomtatott ez esztendőben” vagy „az idén”, de még inkább és igen szívesen egészen elhagyták az év megjelölést. Ezzel azután a kötet vagy füzet az évtizedek során sem vált — legalább is bizonyítható módon — olyan portékává, amely meghaladott évszámával a vevőben az eladhatatlan, tehát haszontalan kiadvány benyomását kelthette.

Ez az „időtlenítő” törekvés tehát már megfigyelhető volt Lócsén a 17. század végén és a 18. század elején. Ezek után nem túlságosan messze menő következtetés annak feltételezése, hogy a 18. században, de még az említett 1797. évi kiadás előtt is készült nyomtatott csízió. Megerősítették ezt azután a 18. századból már egyre nagyobb számban fennmaradt, nyomtatott, kiadói és kereskedői könyvjegyzékek.

A LANDERER - FÉLE KATALÓGUSOK

Az említett kiadványok közül természetesen mindenképp a datált csíziókon szereplő LANDERER-család nyomtatványai érdemelnek figyelmet, hiszen 1806-tól kezdve egy ideig csakis az ő nevükkel ellátott, teljes impresszumos csíziók ismeretesek.^{4a}

A hazai nyomdászat történetében kiemelkedő szerepet játszott LANDERER-dinasztia első, Magyarországon tevékenykedett tagja János Sebestyén volt. Ő Budán 1724-ben kezdte el működtetni sajtóját,⁵ de már 1727. június 7-én elhunyt. Özvegye, Veronika 1728. január 11-én férjhez ment NOTTENSTEIN János Györgyhöz. A budai LANDERER-nyomda ekkortól az ő vezetése alatt állott. Így NOTTENSTEIN nevével jelent meg az a két lap terjedelmű könyvjegyzék is, amelynek egyetlen fennmaradt példányát GÁRDONYI Albert ismertette a budai levéltár tanácsi vegyes iratai közül.⁶ Az 1733. esztendőre datálható jegyzéken a magyar nyelvű nyomtatványok között olvasható: „Cisio, 8-vo, 10 d.”

NOTTENSTEIN 1737 áprilisában bekövetkezett halála után az újra özvegyé vált Veronika asszony — a LANDERERTŐL származó, ekkor még

3. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–1969*, 219. l.

4. 1. jegyzet 344. l.

4a Figyelemre méltó, hogy más hazai cégek 18. században nyomtatott katalógusaiban nem sikerült csízióra bukkanni.

5. GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században különös tekintettel Budára és Pestre*. Bp. 1917, 4. l. — BÜKYNÉ HORVÁTH Mária: *Magyar Könyvszemle 1966*. 10. l. — *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*. VI. köt. Bp. 1972, 29. l.

6. *Catalogus librorum in typhographia Budensi apud Joannem Georgium Nottenstein reperibilium* — 5. jegyzet 15–19. l. és reprodukció.

kiskorú két fia nevében is — 1751-ig vezette a budai műhelyt. Ekkor vette át ezt a feladatot fia, LANDERER Lipót Ferenc. A fiatalabb testvér, LANDERER János Mihály 1750. január 19-én megvásárolta a pozsonyi ROYER-nyomdát. Ehhez természetesen a szülői örökséget használta fel, amely készpénzen kívül még a budai raktárban volt kiadványok fele részéből állt. A lendületesen kezdő fiatalember már pozsonyi vállalkozása fennállásának első év-tizedében több nyomtatott jegyzéket is kiadott a nála kapható könyvek-ről. GÁRDONYI Albert ilyeneket ismert 1751-ből, 1754-ből és 1759-ből.⁷

Az 1754. évi katalógusban⁸ a következő tétel olvasható: „Cisio, 8vo, 6 kr.”. Ezenkívül egész sor más, magyar nyelvű népkönyvet is kínált ez a jegyzék, jöllehet LANDERER Pozsonyban ilyen jellegű kiadványokat nem nyomtatott. Jogos tehát GÁRDONYI megállapítása, amely szerint ezek mind a budai LANDERER-nyomda termékei voltak, és oda az említett örökség során kerültek.⁹

Az 1770. évi bibliográfiailag eddig ismeretlen pozsonyi jegyzékében¹⁰ ez áll: „Cisio, az az: az Astronomia tudományának rövid értelemmel való le-írása. 8r. 7 xr.”

A rendkívül sikeres nyomdász és üzletember, LANDERER János Mihály 1774-ben megvásárolta az előző esztendőben felosztatott jezsuita rend kassai nyomdáját. 1777-ben az ott árusított könyvek jegyzékét nyomtatásban is közzétette, amelyben — BÜKYNÉ HORVÁTH Mária szerint^{10a} — kizárólag a pozsonyi és kassai nyomdájában készült könyvek szerepelnek. Ebben is olvasható¹¹ a fentivel azonos közlés a csízióról.

Budán LANDERER Lipót Ferenc halálát követően özvegye, Katalin vette át a nyomda vezetését. Ebben a korszakban látott napvilágot az 1780-ban nyomtatott könyvjegyzéke, amelyben ugyancsak pontosan a már fentebb közölt szöveg áll.¹²

LANDERER János Mihály a kassai fiók megalapítását követően — ROYER Ferenc Antal közbejöttével — 1784-től már Pesten is rendelkezett nyomdával. Így az 1787-ben kiadott könyvjegyzéke Pozsony, Kassa és Pest megjelölést viseli. Ebben ugyancsak a fentiekkel teljesen megegyező szöveg olvasható a csízióról.¹³

7. *Magyar Könyvszemle* 1943, 26—27. l.

8. *Catalogus librorum, qui apud Joannem Michaelem Landerer, civem et typographum Poseniensem, penes portam piscatoriam addito pretio proximo venales prostant.* — PETRIK II. 539. — OSZK Hung. 1. 3612, a₃b lap.

9. 7. jegyzet.

10. *Catalogus librorum, qui apud Joannem Michaelem Landerer, typographum Poseniensem penes portam piscatoriam addito pretio proximo venales prostant.*

10a *Magyar Könyvszemle* 1966. 19. l.

11. *Catalogus librorum, qui apud Joannem Michaelem Landerer typographum et bibliopolam Cassoviensem addito pretio proximo venales prostant.* — PETRIK II. 539. — OSZK Hung. 1. 3612, 39. l.

12. *Catalogus librorum, qui apud Catharinam Landerer in typographia Budensi apud auream navem, addito proximo pretio venales prostant.* — PETRIK II. 539. — OSZK 208. 496, A₄a lap.

13. *Catalogus librorum, qui apud Joannem Michaelem Landerer, nobilem in Füsikut, typographum et bibliopolam Posonii, Cassoviae et Pestini addito pretio proximo venales prostant.* — PETRIK II. 540. — OSZK Hung. 1. 3612 (két pld.), 35. l.

A LANDERER-dinasztia legnagyobb alakja, János Mihály 1795-ben bekövetkezett halála után a pozsonyi és a pesti műhely fia, Mihály János, míg a kassai officina oldalági rokona, LANDERER Ferenc kezébe került. Ez a körülmény azonban nem bontotta meg a szoros kapcsolatot a család említett tagjai között. Jól példázza ezt az a nyomtatott könyvkatalógus, amelyet 1796-ban pesti kiadási hellyel Mihály János jelentetett meg.¹⁴ Ugyanennek a 78 lap terjedelmű kiadványnak egy részét másik címlappal, de a megjelenési hely megjelölése nélkül, is közreadták. Az egész változtatás csupán abból állott, hogy a címiratnak azokat a sorait, amelyek a nevet és a várost tartalmazták, újrasedték. Az ilyen mutált formában készült katalógus LANDERER Ferenc kassai üzlete nevét viselte.¹⁵ Mindkét kiadványban a következő tétel olvasható: „*Cisio, az az: az Astronomiai tudománynak rövid értelemmel való le-írása. 8r. Pest 7 xr.*”

A pozsonyi és pesti LANDERER-nyomda 1804. évben elkészített könyvjegyzékében az előzővel teljesen megegyező szöveg olvasható, csupán az ár változott: hét krajcár helyett most már nyolcra került a csízió.¹⁶

Összefoglalva a fentieket a következő állapítható meg. A magyar nyelvű csíziót a budai LANDERER-nyomda már működésének első évtizedében, 1733 előtt forgalomba hozta, majd folyamatosan — így 1780-ban is — raktáron tartotta. Nyilvánvaló, hogy ez a hosszú évtizedek során nem végig az első budai kiadás volt, hanem az annak alapján készült utánnymotok. A pozsonyi LANDERER-cég 1754-ben még a Budáról származó kiadványt árusíthatta, de 1777-ben Kassán már feltehetően a Pozsonyban, vagy Kassán készült saját kiadását. 1787-ben Pozsonyban, Kassán és Pesten egyaránt forgalomba hozták a csíziót. Az 1796. és az 1804. évi jegyzék annak nyomtatási helyét — Pestben — már meg is jelölte.¹⁷

LANDERER - CSÍZIÓK

1733 és 1804 között tehát, amint a budai és a pesti (pozsonyi, ill. kassai) LANDERER-nyomda fentiekben ismertetett több jegyzéke is tanúsítja, e „dinasztiának” mindkét főága rendszeresen árusította ezt a rendkívül kedvelt népkönyvet. Ezzel szemben a legkorábbi évszámmal ellátott LANDERER-féle csízió, amint erről már szó esett, ma 1833-ból ismeretes,

14. *Catalogus librorum, qui apud Joannem Michaellem Landerer de Füsikut, typographum et bibliopolam addito pretio proximo venales prostant.* — PETRIK II. 540. — OSZK 812.718, 33. l.
15. *Catalogus librorum, qui apud Franciscum Landerer de Füsikut, typographum et bibliopolam Cassoviae addito pretio proximo venales prostant.* — PETRIK II. 540, — OSZK 208.301, 33. l.
16. *Catalogus librorum, qui apud Joan. Michaellem Landerer de Füsikut, regium privi. typographum et bibliopolam Posonii & Pestini addito pretio proximo venales prostant.* — PETRIK II. 540. — OSZK Hung. 1. 3612, 37. l.
17. Érdekes megfigyelni a csízió árát külön is a LANDERER-féle jegyzékekben. 1733-ban ez tíz dénár, vagyis öt krajcár, 1754-ben hat krajcár, majd 1777 és 1796 között — mindkét LANDERER-ágon egyégesen — hét krajcár. 1804-ben — nyilván a napóleoni háborúk inflációjának előszeleként — a csízió ára már nyolc krajcárra emelkedett.

míg Pestről is csak 1806-ból. A fentiek alapján azonban kétségtelen, hogy a LANDEREREK ezeket ennél jóval korábban — Budán legalább száz esztendővel előbb — árusították már.

Miután évszámos kiadvány — a nyomda megnevezése nélkül — a 18. századból egyedül 1797-ből maradt fenn, a figyelmet elsősorban a hely, évszám és nyomdász megjelölése nélküli kiadásokra kell fordítani. Ilyenekből legalább féltucatot sikerült eddig felkutatni, amelyek már csak a címlapon levő és három alakot ábrázoló metszet alapján is rögtön két részre oszthatók. A későbbi, teljes impresszumot viselő kiadások segítségével ez a két csoport könnyen kialakítható. Az eredmény — a fentiekben ismertetettek alapján — már nem meglepetés: az egyik csoportba, ahol a címlapkép női alakja a bal szélén látható, a budai, a másikba pedig, ahol ugyanez a jobb szélén áll, a pesti LANDERER-nyomda csíziói sorolhatók.

Miután bibliográfiailag korábról egyedül csak a már említett, hely nélküli, 1797. évi kiadás regisztrált,¹⁸ szükséges már most röviden megadni a LANDEREREKhez köthető és az 1833. évvel záródó korszakból származó, eddig általam ismert 14 különböző kiadás legfontosabb adatait. Érdemes ezenkívül a további idézés egyszerűsítése végett ezeket egyedileg betűjellel is ellátni.¹⁹

A budai csoport tagjai:

- F. H. é. ny. n. — OSZK (324.071) — AK (526.355 — erősen hiányos).
- G. H. é. ny. n. — DEK (758.199) — OTM (S 672) — OSZK (324.073 — hiányos) — Endrey Walter, Bp. (Erősen hiányos.)
- H. H. é. ny. n. — FSZEK (B 520/12).
- J. H. é. ny. n. — AK (Math. 0.1888) — OSZK (324.074).
- K. H. n. 1797. ny. n. — OSZK (810.569).²⁰
- L. H. é. n. Landerer Anna. — BEK (Eb 1744(2)) — DEK (751.545) — OSZK (268.573 + töredék).²¹
- M. Buda 1833. Landerer. — FSZEK (B 520/14).

A pesti csoport tagjai:

- P. H. é. ny. n. — OSZK (324.072) — Praha UK (66 G 319) — Sárospatak (T 747).
- Q. H. é. ny. n. — OSZK (77.514(2) + Tod. 6032).²²
- R. Pest 1806 Landerer. — FSZEK (B 520/13) — Petőfi Irodalmi Múzeum (A 7713 — hiányos).
- S. Pest 1809 Landerer. — OSZK (814.377).

18. PETRIK V. 232.

19. Az ehhez használt betűkből az A—E csoportot a legrégebb kiadásokhoz az előző tanulmány már igénybe vette.

20. 18. jegyzet.

21. *Állami Könyvterjesztő Vállalat. Antikvárkönyvek katalógusa XI. Aukció 1977. XI. 19—20, 486. sz.*

22. AKANTISZ Viktor: *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára*. Bp. 1922, 83. l.

T. Pest—Pozsony 1815 Landerer örökösök. — London BL (PP. 2430. q).²³
U. Pest 1830 Landerer. — OSZK (811.287) — FSZEK (B 520/4).
W. Pest 1830 Landerer. — DEK (762.612).²⁴

SZÖVEGVIZSGÁLAT

Az évszám nélküli kiadások időrendjének elsődleges meghatározásához a szövegösszevetésen kívül még néhány külső, formai jegy (pl. terjedelem, beosztás) vizsgálata is szükségesnek bizonyult.

A szövegösszevetéshez kiindulópontul az utolsó, a 18. század tízes éveiből származó lőcsei kiadás szolgált.²⁵ Ennek terjedelme és beosztása nagyjából megegyezik három, évszám nélküli LANDERER-féle kiadvánnyal (F, G, P). Ezekben ugyanis a szöveg az „I”-jelű füzetten végződik, míg a tizenegy többi kiadás (H—M, Q—W) mind már a „H”-íven befejeződik. Jogos tehát a feltételezés, amelyet számos további adat is megerősít, hogy a három említett kiadás a legrégebbi a LANDERER-csízóiak között.

Az F. jelű budai LANDERER-csízói szövegének a 18. század elején készült legkésőbbi lőcseiével (C) történt egybevetése során megállapítható volt, hogy az viszonylag nagy hűséggel követte az utóbbit. A szinte csak mondatrészekre, ill. szavakra terjedő igazításokban, amelyet a lőcsei szövegen Budán végeztek, három jellegzetes törekvés figyelhető meg. Először is a korábbi kiadás helyenként durvának tűnő hangnemét igyekeztek enyhíteni. Ennek során vagy kihagyták a korabeli érzékenységet, ill. közszemérmert esetleg sértő szavakat, vagy azokat többségükben másokkal helyettesítették (pl. „buja” helyett „zeles”). Másodsor a néha túlságosan bántó fogalmazású jövedölések élet ugyancsak kihagyásokkal, ill. átszövegezésekkel tompították.²⁶ A harmadik változtatási szándék a lőcsei szöveg protestáns színezetének eltüntetésére irányult (pl. „prédikátor” helyett „doktor”).

E fenti és az egész szövegnek csupán töredékére vonatkozó változtatásoktól eltekintve Budán tehát igen pontosan követték a korábbi lőcsei szöveget, amely immár szinte kanonikus formában maradt fenn több, mint kétszázötven éven keresztül a 17. század derekától a 20. század elejéig. A kiadásról kiadásra történt szövegmegőrzés különösen fontosnak tűnhetett az ilyen jóslásokat tartalmazó népkönyv esetében. A nehezen

23. *British Museum. General Catalogue of Printed Books.* Vol. 67. London 1960, 520. has.

24. AK = Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, BEK = Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, DEK = Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, FSZEK = Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, London BL = London: British Library, OTM = Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum könyvtára, Praha UK = Praha, Universitní knihovna, Sárospatak = Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Nagykönyvtára.

25. RMK. I. 1590 — 1. jegyzet C. jelű kiadása.

26. Így például a XXVII. fejezet februárra vonatkozó részének végén a „minden gonoszra ólálkodó és enyves kezű a lopásra lészen” rész kimaradt, míg a „fertelmes és tökéletlen” jelzők helyére „jó eselédés gazda” kifejezés került.

olvasó köznép ugyanis a csízó jelentős szövegrészleteit kívülről tudta, így minden lényeges eltérés valamelyik új kiadásban annak hitelét, de ami ezzel szorosan összefüggött és a kiadó szempontjából rendkívül fontos volt, eladhatóságát is súlyosan veszélyeztethette. A csízó zömmel nehézkesen betűző vásárlói nyilván örömmel fogadták a budai műhelynek akkortól alkalmazott és beválnak tekinthető „újítását”, amellyel a gyakorlatlan személyek olvasását nehezítő és Lőcsén még időnként előforduló rövidítés-jeleket, abbreviaturákat végleg elhagyta, ill. azokat felodotta.

A fennmaradt legrégebb, budai *Landerer*-kiadás (F) az összes korábbi csízó (A, B, C) „ts” és „tz”-jétől eltérően következetesen „cs”-t és „cz”-t alkalmazott helyesírásában. Ez a megoldás a korábbi századoknak vallások szerint megosztott ortográfiája alapján a protestánsokérol a katolikusokéra történt áttérést jelentette.²⁷

Egyfelől az F, másfelől a G. és P. kiadások szövegének összehasonlítása során megállapítható, hogy a két utóbbi szorosan a korábbi budaira támaszkodott. Akad azonban számos esetben némi eltérés is. Ezek első csoportjába tartozik a legrégebb ismert budai kiadásnak (F) a lőcseivel szemben alkalmazott változtatásainak további, még következetesebb végrehajtása. A legérdekesebb ezek között az, amelyet nyilván megkésve vettek csak észre, hogy Budán először (F) még a lőcsei, protestáns szokás alapján vették át a „keresztyén” szó helyesírását. Ezt azután a G. és P. kiadás a katolikus ortográfiának megfelelően „keresztény”-re módosította.

Az F. kiadástól történő eltérések második csoportjába azok tartoznak, amelyekkel a G. és P. kiadásban a korábbi hibákat — legalább részben — kiküszöbölték. A legfeltűnőbb ezek közül a fejezetszámozás helyreigazítása. A késői lőcsei (C) és nyomában az első budai kiadás (F) a „Napnak járásáról az égbeli 12 jelek által” című VIII. fejezet után — jöllehet a lap alján órszóként a terms IX. szám olvasható — a következő lap elején „Az égbeli 12. jeleknek természetéről...” című fejezetet mégis a X. sorszámmal látták el. Ez a hiba onnan ered, hogy már a lőcsei 1650. évi kiadás (A) az egyik forrásul szolgáló, német nyelvű *Temporal*-nak fejezetösszevonását, ill. téves szorszámtugrását is hűen követte.²⁸ Előbb ezt a mintegy kétszáz esztendősi hibát a szövegben Budán először (F) ugyancsak mechanikusan átvették, majd (G, P) LANDERERÉK észrevették és kiigazították. A következménye ennek azután az volt, hogy ettől kezdve a fejezetek sorszáma az egész kötetben végig eggyel kisebb lett. Megjegyzendő, hogy a lőcsei tartalomjegyzékben (A—C) kilences sorszámmal szerepel az a „Tizenkét égbeli jeleknek figurája” fejezetcím, amely pedig a szövegből — amint már erről szó volt — teljes egészében hiányzik. Ezt a lőcsei tévedést azután nem csupán az első budai (F), de a későbbi LANDERER-kiadások (G, P) is sorra átvették, jöllehet az utóbbiak a szövegükben már kijavították ennek az ősi botlásnak legalább fejezetszámozási következményét.

Egyfelől az F, másfelől a G. és P. kiadások közötti eltérések harmadik csoportjához ortográfiai és stílári változtatások tartoznak. Ezek közül a legfontosabb az, hogy az F. kiadás „cs” és „cz” gyakorlatával szemben

27. KNIEZSA István: *A magyar helyesírás története*. Bp. 1952, 19. l.

28. 1. jegyzet 322. l.

a további LANDERER-féle csízók visszatértek a lőcsei (A, B, C) „ts” és „tz”-re. Az F. kiadást követő többi módosítás, amellyel érthetőbbé, ill. olvashatóbbá igyekeznek tenni a szöveget, csak szűk korlátok között, de azért jól észlelhető. Így a „Chyromantia”-ról szóló fejezet utolsó pontjában a korábbi kiadások (A, B, C, F) olyan újjakról szóltak, amelyek „kötkösek”. Ezt azután az újabb LANDERER-kiadások (G, P) „bötykösök”-nek írták, amely feltehetően érthetőbb volt az előbbinél; a 19. századi kiadásokban ugyanezt előbb „bötykösök”-re, majd „bütykösök”-re javították. A „Paraszt ember regulái”-ról szóló terjedelmes rész utolsó negyedében az őszí időjárás kapcsán Lőcsén (A, B, C) arról írtak, hogy „ha meleg, dögös”. Az első LANDERER-kiadás (F) „döhös” szava ezen a helyen nyilván érthetetlen volt, így azt a G. és P. kiadástól „dohos”-ra változtatták. TYBERIUS császár nevét a korábbiaktól (A, B, C, F) eltérően a G. és P. kiadásoktól kezdve a csízók TIBERIUS-nak írták a „Mennyütökőnek miképpen kell Isten után ellene állni” című fejezetben.

A szövegben azt a már korábban is észlelt törekvést, hogy az „az” névelő és az „ez” mutatószó „z” betűjét mássalhangzóval kezdődő szó előtt kitevőbe tett vesszővel helyettesítsék, a G. és P. kiadásokban most már a fejezetcímekben is igyekeztek — több-kevesebb következetességgel — végrehajtani. További, modernizálásra irányuló tendenciák is felismerhetők azokban a szövegmódosításokban, amelyeket a csízó szövegében az F. kiadást követően vezettek be. Ezek közül a legfigyelemreméltóbbak azok, amelyeket a P. kiadás még a régebbi F.-ből vett át, de a G. kiadás, valamint a későbbiek mind másképpen közöltek. Ilyeneket egyedül a III. és IV. fejezetben vizsgálódva is bőven lehet találni.²⁹

Természetesen a most vizsgált két újabb kiadás (G, P) törekedett a mintájául szolgáló korábbi (F) nyilvánvaló botlásait is kiküszöbölni, ha ugyan ezeket egyáltalában észrevették. Ez történt az „Észtendőnek négy idejéről” fejezetcím esetében, ahol is az első budai kiadás (F) a „négy” szó helyett — nyilván tévedésből — „vagy”-ot közölt. Előfordult azonban ugyanakkor az is, hogy kézenfekvő sajtóhibát — szinte behunyt szemmel — vett át a G. és P. kiadás a korábbi F.-ből.³⁰ A VII. fejezet címe jó példa erre, ahol is „12.” helyett tévesen „21. égbeli jelek” áll mind a három, legrégebbi LANDERER-kiadásban (F, G, P).

A fenti kiadványok tördelését összevetve a legkésőbbi lőcseiével (C) megállapítható, hogy ez utóbbi (C) és az első budai (F) kiadás között alig néhány sornyi eltérés mutatkozik, vagyis túlnyomó részében azonos. Ugyanez az eredmény a korábbi (F) és a későbbi (G, P) LANDERER-kiadások

29. A II. fejezet 4. sorában F. és P.: „kevesbet”, G. és a későbbiek: „kevesebbet”. — A IV. fejezet 8. sorában F. és P.: „középben”, a G.: „középpén”, a későbbi kiadások: „középen”. — A IV. fejezet 10. sorában F. és P.: „innepek”, a G. és a többiek: „ünnepek”. — Akad azonban kevés számú ellenpélda is. A végétől visszaszámítva harmadik, a lovak gyógyításáról szóló recept 2. sorában F. és G.: „huggyozzanak”, a P. és a későbbiek „hudgyozzanak”.

30. Természetesen elképzelhető, hogy nem az F, hanem esetleg egy másik, korábbi, ma már ismeretlen LANDERER-csízó szolgált alapul a G. és P. kiadásoknak. Az így feltételezhető budai kiadvány azonban bizonyosan minden tekintetben (szöveg, beosztás stb.) közel állt az F. kiadáshoz.

tördelésének összehasonlítása esetében is. A két utóbbi egymás között — eltekintve a más betűtípussal szedett címszövegektől — még szinte sorról sorra megegyezik.³¹ A címek tipografizálása, továbbá a fentebb felsorolt apróbb igazítások alapján úgy tűnik, hogy e két, egymáshoz rendkívül hasonló tördelésű kiadás közül a P. feltehetően közelebb áll a korábbi F.-hez, mint a G.

A most elmondottak azonban az eddig megvizsgált négy kiadás (C, F, P, G) legutolsó részére a „H”-jelű ívtől kezdve már nem érvényesek. Itt áll „A lovak betegségéről való orvosságok” című rész, amely számos kis fejezetre tagolódik. Ezek címszövegét LANDERERék más és más fokozatú betűtípussal szedték, amely azután eltéréshez vezetett az egész kiadvány terjedelmében. A legrégebb budai kiadásnál (F) igen apró betűket alkalmaztak e helyen, majd később (P) ezt más, a lőcseivel azonos méretűvel helyettesítették. Úgy tűnik, hogy még ez sem emelte ki eléggé az olvasók számára ennek a gyakorlati életben nyilván igen sokat forgatott szövegrésznek tagolását, ezért a G. kiadásban még nagyobb fokozattal éltek. A következő e változtatásoknak az lett, hogy míg az F. kiadás szövege már az I₂a lapon véget ért, addig a lőcsei (C) és a LANDERER-féle P. csak az I₂b lapon. Leghosszabb a csak az I₃b lapon befejeződő a G. kiadás.

Összefoglalva az eddigieket: a szövegösszevetés, a helyesírás és a tördelés alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a ma ismert LANDERER-féle csíziók az elsőnek napvilágot látott, budai F. kiadást feltehetően a pozsonyi—kassai—pesti ágon megjelent P. azt pedig az ismét budai G. kiadás követte.

A LANDERER-féle csíziók legrégebb, három tagból álló csoportjától (F, P, G) számos szempontból elkülönül az összes többi: amint erről már szó volt az eddig tárgyalt és időrendben első csoportban az „I”, a többiben viszont a „H”-füzettel fejeződik be a kiadvány. De más ismertető jelek alapján is észrevehető olyan változás, amely ezt a legrégebb csoportot az összes későbbitől megkülönbözteti. Így a helyesírásban a korábbi századok divatos ö-zését ettől kezdve mindinkább a 18. században általánosan elterjedt e-zés³² váltotta fel (pl. „bötü”, ill. „betü”). De a módosítások ez alkalommal sem szorítkoztak a kiadvány beosztására és helyesírására. További lépés történt mind a szöveg élének tompítására, mind a korábbi protestáns jellegének eltüntetésére. Jó példa erre³³ „a Papoknak ellensége” kifejezésnek a jellegtelen, sőt értelmetlen „a Napoknak ellensége” formára történt és ettől kezdve következetesen alkalmazott megváltoztatása.

A fenti példák mind olyanok voltak, amelyek a legrégebb csoportot (F, P, G) az összes többitől jól felismerhető módon megkülönböztetik. Azonban a gondosabb vizsgálat alapján a 11 későbbi kiadásban belül is, amelyek terjedelme minden esetben teljesen azonosan 128 lap,³⁴ jól érzé-

31. A nagyfokú azonosság még a sajtóhibákra is áll; így a tenyérjósásról szóló fejezet második bekezdésében mindkét kiadásban „u” áll „a” helyett a „Linea vitae” szó előtt.

32. BENKŐ Loránd: *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp. 1957, 88–89. l.

33. A VII. fejezet Marsról szóló részében a hátulról számított harmadik bekezdésben.

34. A⁸—H⁸=[64] levél=[128] lap.

kelhető bizonyos időbeli rétegződés. Szolgáljon ennek bemutatására a D₁ lapon található szöveg alapján történt alábbi csoportosítás:

1. „A mértékről” — F, P, G.
2. „A nyilasról” — H, J, Q, K, L.
3. „A skorpióról” — R, S, T, U, W.
4. „A bak” (közepétől) — M.

Az első három kiadás elkülönülése tehát ez esetben is világosan felismerhető. A továbbiakban a többi három réteg részletesebb vizsgálata szükséges az ezeken belüli sorrend megállapításához.

Az öt tagból álló második csoport közül egy (Q) pesti, míg a többi négy (H, J, K, L) budai LANDERER-kiadvány, amelyek közül csak egyetlen egy budai tüntet felévszámot (K = 1797), de nyomdahelyet, vagy a nyomdász nevét egyik sem. Közülük a H. kiadás az, amelyik több esetben azonosságot, ill. hasonlatosságot mutatva az első csoporttal, a többi négytől jól elkülöníthető. Így a lovak gyógyítására ajánlott utolsó előtti recept „az ókemence avagy falról levett anyag porát” tanácsolja a három legrégebb (F, P, G), továbbá a H. kiadásban is. Az idézet utolsó szava a későbbiekben az értelmetlen „orrát”-ra torzult, amely azután a második csoport többi, valamint a harmadik csoport összes tagjában így olvasható.³⁵

A második csoport négy későbbi tagja (J, Q, K, L) egy jellegzetes sajtóhibával elkülönül minden korábbi, ill. későbbi kiadástól. A „Lajstrom” elnevezésű tartalomjegyzékben a 8. fejezet címe ugyanis az említett négy csízióban a „Napnak járásáról az 15. égbeli jelekben”, ellentétben a szövegben is olvasható és helyes „12.” jellel. Ugyancsak egy további sajtóhiba az első fejezetben még szorosabbra fűzi a kapcsolatot e csoporton belül annak két tagja, a J. és a Q. kiadás között. E kettőben ugyanis az említett részben a korábbi (F, P, G, H) „talállyuk-ki” helyett — tévesen — „taljuk-ki” olvasható, míg a későbbi budaiakban (K, L, M) „találjuk-ki”, a pestiekben (R, S, T, U, W) pedig „tanuljuk ki” áll. Ezek szerint a J. és Q. kiadás nyilván idősebb, mint az említett összes többi. A két korábbi közül a J. látott előbb napvilágot, mert azon a címszövegben szerzőként *Királyhegy* szerepel, akárcsak az összes régi kiadásban. Ezzel szemben a Q. a *Királyhegyi* formát tünteti fel, akárcsak 1806. évvel kezdődőleg az összes évszámos pesti csízió (R, S, T, U, W), valamint a későbbi budaiak (K, L, M).

Ugyanez a J. kiadás az első, amely a „XII. Kézi compastom és árnyék óra” c. fejezetcímet és az azt illusztráló „figurának magyarázat”-ját kihagyta szövegéből.

Az eddigi vizsgálódások alapján az ismert LANDERER-csíziók megjelenési időrendje a következőképpen fest: F—P—G—H—J. Ebbe az eddig meggyőző módon egymást követő sorrendbe a J. kiadás utáni pesti Q, valamint a budai K. és L. biztonságosan már nem osztható be egymás után, hanem csak egymás mellé. Ez azt jelenti, hogy míg a két LANDERER-ág kiadványai korábban mindig egymás szövegére támaszkodva készültek, ekkortól — vagyis legkésőbb az 1797. évszámú K. kiadástól — mind

35. Ezt a zavaros részt azután a negyedik csoportban (M) 1833-ban átfogalmazással kihagyták.

a budai, mind a pesti műhely csak a saját korábbi csízója szövegét csiszol-gatta tovább, figyelmen kívül hagyva most már a másikat.

Van ugyan még olyan jellegzetesség (mint pl. a „kézi kompasztom”-ról szóló résznek éppen az előbb ismertetett kihagyása), amelyet a J. kiadás alapján mind a pesti Q, mind a budai K. és L. kiadás átvett, azonban jóval több olyan sajátosság figyelhető meg, amely a J. kiadás után a két csoport közötti kapcsolat megszűnésére utal. A kettévált családfa mindkét új ágára szolgáljon például egy-két jellemző vonás. A pestiekben a Q-val kezdődően (Q, R, S, T, U, W) végig kihagyták a szövegből a „Jövendő időnek állapotjáról” (13.) fejezet címét, míg a budaiak (K, L, M) ezt továbbra is feltüntették. Ez utóbbiak tehát 1797-től, a második fejezetben a bolygók sorában a Napot tipográfiaiilag megkülönböztették a többitől: míg a hat bolygót — beleértve a Holdat is — továbbra is kurzív betűkkel és verzális kezdővel emelték ki a szövegből, a Nappal ettől kezdve másképpen jártak el: kurrens antikvával szedték. Ennek feltételezhető oka az, hogy a korábbi századok csillagászati felismerései alapján már nem tekintették a Napot bolygónak, bár az eredeti és az olvasók által hosszú idők óta megszokott szöveghez érdemben nem nyúltak hozzá. A pesti kiadások (Q, R, S, T, U, W) továbbra is a régi felfogásban tüntették fel a Napot. Ugyancsak a budai ágnál (K, L, M) a csízó legutolsó, számozás nélküli fejezetében, amely országokat és városokat sorol fel egy-egy csillagkép alá vonva, a „Bak”-nál Bulgária után „Moscovia” áll, míg a pesti ágnál (Q, R, S, T, U, W), akárcsak az összes korábbi kiadásban (A, B, C, F, P, G, H, J) „Masszovia”.³⁶

Különösen érdekes az a helyesírásnak tűnő, de talán azon túlmutató változtatás, amely a pesti ág kiadványaiban 1806-tól (R, S, T, U, W) figyelhető meg. A fentiekben már szó volt arról, hogy a 16. századi kolozsvári, majd a 17. századi lőcsei csízó szövegének protestáns jellegét több lépésben és több helyen igyekeztek LANDERERÉK megszüntetni. Ennek egyik jellegzetes megnyilvánulása volt az ajánlás megszólításában, vagyis a címelevet követő első szöveges rész legelső szavában, a korábbi, protestáns ortográfiájú „keresztyén” szónak a katolikus helyesíráshoz és gyakorlathoz igazodó „keresztény”-re történt módosítása a P. kiadástól kezdve. Kiterjedt ez a változtatás akkor — igen körültekintő módon — magára a szövegre is. Azonban a pesti ágon — éppen az említett és a változtatást bevezető P, majd Q. kiadást követően — egyedül az ajánlás megszólításában ismét a protestánsok által használt „keresztyén” formát használták, de a csízó szövegében továbbra is megmaradt a „keresztény” megjelölés (R, S, T, U, W).

Ma már nehezen lehetne biztos és meggyőző magyarázatot adni az említett változtatásokra. Elképzelhető, hogy az első igazítás még a 18. század első felére jellemző erős katolizálási törekvések következménye volt, amelyet azután a pesti ág később — legalábbis részben — visszafordított. Hogy mindebben volt-e valami szerepe is a csízó megjelentetőinek egyéni vallásos felfogásának, vagy pedig — ami jóval valószínűbb — inkább csak a magyar protestáns vásárlók (gondolni kell itt mindenképp az alföldi

36. Kivétel az R. kiadás „Maszvia”-ja, de nyilván sajtóhiba.

és erdélyi reformátusokra) kedvébe kívántak-e járni a jobb terjeszthetőség érdekében, azt ma már megnyugtatóan megállapítani egyenesen lehetetlen. Az is figyelemreméltó, hogy az említett visszaváltoztatás a pesti csoportban észlelhető, míg a budaiak a „keresztény” szó esetében következetesen megmaradtak a katolikus helyesírás mellett. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon ezek szerint valami munka-, ill. piacmegosztás volt a két LANDERER-ág között?

Háttra van még a budai ág két legfiatalabb, impresszum nélküli tagja, vagyis az 1797. évszámot viselő K. és az évszám nélküli L. kiadás időrendjének tisztázása. Ehhez jó alkalmat nyújtanak azok a sajátosságok, amelyek a K-t a korábbi budaiakhoz (F, G, H, J), ill. a pesti csoporthoz (P, Q, R, S, T, U, W), míg az L-t a későbbi, 1833. évi budaihoz (M) kötik. Így a negyedik fejezetben, amikor a szökőév magyarázata során arról esik szó, hogy „az elmúlt esztendőben a római pápa megreformálta a régi kalendáriumot” a LANDERER-csízók szövege eltér egymástól. A későbbi budaiakban (L, M) „esztendőben” olvasható, míg az összes többiben — így a K-ban is — „esztendőben”. Változás észlelhető a két kiadás között az ívjelek elhelyezésében is. Míg korábban az 1797. évi kiadással (K) bezárólag a nyolcadrét alakú nyomtatvány íveinek első öt levelén áll ívjel, addig az L-től kezdve sok évtizeden át már csak az első két levél alján található ez. Az egyszerűsítést egyértelműen modernizálásnak kell felfogni. Mindezek után világos, hogy a budai (L) kiadás az 1797. évi (K) után és az 1833. évi (M) előtt készült.

Visszatérve a LANDERER-féle csízóknak a fentiekben ismertetett négy nagy csoportjára, az eddigiekben az első kettőbe tartozók időrendjének megállapítására történt kísérlet. Miután a harmadik (pesti) és a negyedik (budai) csoportba tartozók mind évszámot viselnek, a fenti elemző munka elvégzésére itt már nem volt szükség. Mégis érdemes — mintegy ellenpróba-ként — megfigyelni, hogy az évszám nélküli kiadások időrendjének megállapításakor alkalmazott módszerek — az ellenőrzésre most már rendelkezésre álló évszámok fényében is — vajon megállják-e helyüket. Akár csak eddig, most sem lehetséges, de nem is szükséges a szövegösszevetés, a helyesírás vizsgálata, a kiadvány tördelésének megfigyelése stb. során megállapítható valamennyi eltérés regisztrálása. Ezek közül tehát elegendőnek látszott néhány könnyen ellenőrizhető, ill. jellegzetes jegy kiemelése.

A pesti csoport 1806—1830 közötti évszámokkal készült öt tagja (R, S, T, U, W) közül az 1806. évi (R) kiadás tartalomjegyzéke — a korábbiakhoz (J, Q) hasonlóan — átugrotta a szövegből kihagyott 42. fejezetszámot és a 44.-kel végződik. Ezzel szemben a négy későbbi pesti kiadásban 1809 és 1830 között (S, T, U, W) ezt a hibát már kiigazították, majd ezt követően az utolsó két fejezet sorszámát eggyel csökkentve a lajstromban feltüntetett utolsó fejezetszám már nem 44, hanem 43. Az 1806. és 1809. kiadás (R, S) — igazodva a korábbiakhoz (H, J, K, L) — szövegében átugrotta a 36. fejezetszámot, míg az 1815. és 1830. évi (T, U, W) kiigazítva ezt a hibát, az eddigi 37.-et 36.-ra módosították.

1830. évi pesti impresszummal két egymástól eltérő kiadás is ismeretes (U, W). Mindkettő jól elkülönül az összes korábbi csízótól abban, hogy ezekben a kötetben belüli eligazodást megkönnyítő — és a mai nyomtatvá-

nyokban szinte elengedhetetlen — lapszámozás először tűnt fel. A „Lajstrom”-ban azonban az utalás — a régi hagyományoknak megfelelően — ekkor még továbbra is a fejezetszámozásra történt. Ugyanitt, a tartalomjegyzékben ez az 1830. évvel jelölt két kiadás még abban is eltér a korábbiaktól (J, K, Q, R, S, T), hogy a 30. fejezet címe már nem a „Chyromantiáról” hanem a „Chyromanciáról” szól.

Bár a két 1830. évi pesti csizió között lényeges eltérés sem a szövegben, sem annak beosztásában nem észlelhető, ennek ellenére egyértelműen megállapítható, hogy a két kiadvány minden lapja két egymástól eltérő szedésről készült. A gondosabb vizsgálat során kiviláglott, hogy a tördelésben legfeljebb két sornyi eltérés mutatkozik laponként a két kiadás között, a szöveg zöme azonban szinte sorról sorra azonos a kettőben. A helyesírásban néhány szó esetében azonban következetes eltérés tapasztalható. Ennek alapján eldönthető volt, hogy a kettő közül melyik látott előbb napvilágot: az egyikben (U) a régies „föld”, „mért-föld” és „böldog”, a másikban (W) a modernebb „föld”, „mértföld” és „boldog” olvasható.

A LANDERER-féle csiziók negyedik csoportjába egyedül az 1833. évi budai kiadás (M) tartozik. Ez tördelésben, helyesírásban, szövegezésben stb. igen sok ponton és jól megkülönböztethető módon elkülönül az összes korábbiától. Egyértelműen érzékelhető a tudatos javítási és főleg modernizálási szándék, amelyről már a fentekben is szó esett.³⁷ Az egyik legfeltűnőbb az, hogy a fejezetek számozását felülvizsgálták és következetesen végigjavították. Így az — különösen a csizió második felében — az összes korábbiól eltérő. Áll ez a „Lovak betegségéről” szóló igen terjedelmes fejezetre is, amely ugyan a kezdetektől fogva jellegzetes tartozéka a magyar csiziónak,³⁸ de csak ettől az 1833. évi kiadástól (M) fogva nyert fejezetszámot.

Természetesen az 1833. évi budai kiadványnak is van már lapszámozása, amelyet azonban a szedő csak az öröknaptárt követő, szöveges részben tett ki. A szorosabb értelemben vett csizió-rész 22 lapja tehát nem kapott számozást, de azért az ezt követően elkezdett terjedelemjelölésbe beleszámították: az első számozott lap a 23. A lapszámozás és a mutató közötti szoros összefüggésre utal az a megoldás, hogy a „Lajstroma a dolgoknak, mellyek a Cisio után a könyvecskében következnek” megjelölésű tartalomjegyzék csak a lapszámozott részeket sorolja fel. A korszerűsítés itt annyiban előrehaladottabb, hogy a mutató — az 1830. évi kiadásokkal (U, W) szemben — már élt a lapszámozás adta új lehetőséggel oly módon, hogy a fejezetcímekről erre történt utalás és nem a fejezetszámra, mint korábban.

1833-ban jelentősen belenyúltak a bevezető részekbe is. Legfontosabb újítás a címevel hátán „Előre bocsájtott tudósítás” címmel olvasható egészen új szöveg, amely naivan tudalékos magyarázatot fűz a mű keletkezésének körülményeihez.^{38a} Ha nem is ilyen jelentős, de ugyancsak jól felismerhető változtatás még az is, hogy az ajánlás címének végére „a kiadó” szó került.³⁹

37. Pl. 29. jegyzet.

38. 1. jegyzet 288. l.

38a 1. jegyzet: 261. jegyzet.

39. „A keresztény olvasónak Istennek kegyelmét és áldását kívánja a kiadó.”

Ugyancsak ebben az ajánlásban, amely PHILEMON fiziognomusnak HIPPOCRATES tanítványaival folytatott beszélgetését is tartalmazza, a korábbi „Hypocrates” (F, P, G), ill. „Hypokrátes” (H, J, Q, K, L, R, S, T, U, W) helyén ettől kezdve „Szokratesz” áll. Ez a változtatás ellene mond a kolozsvári csíziónál is korábbi, így feltehetően annak forrásául szolgált *Das grosse Planeten-Buch*-nak,⁴⁰ ezért meglehetősen önkényesnek tűnik. Miután azonban mesés történetről van szó, lényegében nem döntő, hogy a két nagy görög tudós nevét felcserélték. Ők ugyan kortársak voltak az i. e. 5. században, de a fiziognomus PHILEMON feltehetően azonos POLEMON ANTONIUS-szal, aki azonban az i. u. 2. században élt.

Az 1833. évi kiadásba (M) több helyen új szövegrészek is kerültek. Így a szököévről szóló (4.) fejezetben lapalji jegyzetként betoldották: „A kalendárimban való különbözés már csak az ó-hitű keresztényekre terjed.” Hasonló, jegyzetformában történt kiegészítés a „Karácsony nap után való 12 naphól esztendőről-esztendőre minden hónap állapotját miképpen megismerhetni” című fejezet témájára vonatkozólag annak végén: „Jegyzés. Mások ezt Luca napjától kezdik s karácsonynapig számlálják.” A legterjedelmesebb, 13 soros szövegkiegészítés, amellyel az 1650-ben Lőcsén kialakult csízio az évszázadok során bővült, ekkor került be a 15. fejezet „De quatuor partibus anni” c. latin verse végére „Az ember teremtett négyféle elementomból” kezdettel.

Ha nem is egészen új szöveg, de mindenesetre három budai kiadáshoz (J, K, L) viszonyítva bővítésnek számít, hogy „XL. Kézi compastom és árnyék óra” fejezetcímmel 1833-ban (M) újra feltűnt az ennek illusztrációjához fűzött magyarázat (106. lap): ugyanazzal a szöveggel, amely 1650 óta (A) a H. kiadással bezárólag mindegyik csízioiban olvasható volt.

Érdekes, hogy a magyar csízio német eredetéről árulkodik egyetlen német nyelvű felmondatt a „Phisiognomia”-ról szóló fejezet második bekezdése végén,⁴¹ a kezdetektől egészen az 1830. évi pesti kiadásokkal (U, W) bezárólag valamennyi LANDERER-féle csízioiban megmaradt.⁴² Az 1833. évi kiadás szövegrevizója során azután ezt kigyomlázták.

1833-tól kezdve nem csupán a szövegben következett be a fentiekben ismertetett változás, de a kiadvány beosztása is feltűnően módosult azzal, hogy a tartalomjegyzék, amely eddig a bevezető részek és az öröknaptár között állt, ettől kezdve a kötet végére került.

A BUDAI ILLUSZTRÁCIÓK

A LANDERER-féle kiadványokban nem csupán a lőcsei kiadásokból (A, B, C) megismert csízio szövege, de annak illusztrációi is szinte változatlan formában jelentek meg. Áll ez a fametszetek témájára, számára és beosztására egyaránt. Azonban a budai és pesti kiadványokban a lőcsei dúcok helyett

40. 1. jegyzet 290. l.

41. „A phlegmatikus asszonyállatok morgók is néha patvarkadók, mellyért a deákok nevezik őket: Malum necessarium, et mulier mala, puff auf sie.”

42. Mindig gót betűvel szedve. Ez alól csak az L. jelű, budai kiadás a kivétel, ahol is ez antikvával olvasható.

mindkét helyen más és más készletet használtak. Ez a körülmény — amint erről már korábban szó volt — teljesen egyértelmű és könnyen felismerhető formában megkülönbözteti egymástól a két LANDERER-műhely termékeit.

Az alábbiakban az eddig tárgyalt csízió-kiadások (F—M, P—W) szövegét illusztráló fametszetek ismertetésére kerül sor, figyelmen kívül hagyva azokat a könyvdíszeket (iniciálé, fejléc, záródísz stb.), amelyek ugyan előfordulnak egyik-másik kiadványban, de a csízióknak nem jellegzetes tartozékai. Miután az illusztrációknak tartalma mindenkor, de sok esetben ezek kompozíciója is pontosan megegyezik a lócseikkel, amelyek részletes leírása az előző tanulmányban megtörtént,⁴³ itt már elegendő csupán az előképtől történő eltérésekre felhívni a figyelmet.

A fadúccok a sok használat következtében és az idő múlásával szinte óhatatlanul — többé-kevésbé — megrongálódtak. Ez a körülmény a lenyomatokból többnyire felismerhető, ami sok esetben lehetővé teszi az időrendbe történő besorolást is. Nyilvánvaló, hogy az a kiadás, melyben valamelyik metszet még ép, korábban készült, mint az, amelyben az ugyanarról a dűcről készült levonat már komoly sérülés nyomait mutatja. Különösen jól érzékelhető ez a már csak elhelyezkedésénél fogva is különösen sérülékeny keretvonalak megszakadása esetén.

A csízió szövegében három rész is található, amelynek tagolása a hónapok ill. csillagképek szerint történik: az öröknaptár, valamint a jóslásoknak a csillagképek, ill. a hónapok szerint rendezett fejezetében. Míg a kolozsvári és lócsei nyomtatványokban e három részt három különböző, egyenként 12-12 fametszetből álló képsorozattal illusztrálták, addig mind a budai, mind a pesti LANDERER-féle kiadványokban csupán két-két sorozatot vettek igénybe úgy, hogy az öröknaptárban szereplőt később újra felhasználták.

A budai csíziók illusztrációinak ismertetéséhez alapul a legrégebb, évszám nélküli LANDERER-kiadás (F) szolgált. A hónapképsorozat (A_4a — B_3b) és E_4a — E_3b) mérete általában 18×61 — 64 mm (1—12. ábra). Az állatövi jelek ezen szokatlanul nagy teret foglalnak el: a felül nyitott nagy félkörben szinte a kép felét betöltik. A dűcök állapota a sorozatokon belül egyenetlen: míg egyeseken (pl. A_3a lapon a júliusi oroszlán — 7. ábra) a keretvonal szinte teljesen ép, addig másokon (pl. a B_2b lapon az októberi skorpió — 10. ábra) már csak nyomokban ismerhető fel.

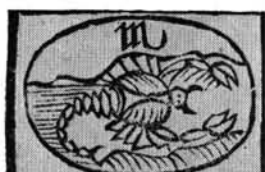
Meglehetősen gondatlanul történt az F. kiadás öröknaptárában ennek a fametszetes hónapképsorozatnak alkalmazása. Így júniushoz (A_7b) — nyilván az állatképek hasonlatossága alapján — a rák helyére (6. ábra) az októberi skorpió (10. ábra) képe került, míg a novemberi nyilast ábrázoló illusztrációt (B_3b — 11. ábra) felcserélték a decemberi bakkal (B_3a — 12. ábra). Második alkalommal azonban ugyanezt a képsorozatot — immár nagyobb gonddal és helyes sorrendben — használták fel a jóslások hónapok szerint csoportosított fejezetének díszítésére (E_4a — E_3b).

A második képsorozatnak mind a 12 tagjánál az előzőnél jóval kisebb, 19 — 20×31 — 32 mm méretű keretben fekvő ovális mezőben a csillagképek ábrázolása a naptárakban használt jelvényével együtt láthatók (13—24. áb-

43. 1. jegyzet 331—344. l.

1–12. ábrák. Az első hónapképsorozat Budán

13–24. ábrák. Az állatövi jelek első sorozata Budán

25—31. ábrák. A bolygók
első ábrázolása Budán

ra). A dúcok állapota itt általában elfogadhatónak mondható, bár a nyilas csillagkép (21. ábra) keretének jobb felső sarka már kitört.

Az illusztrációk következő csoportját a planéták $63-66 \times 40-43$ mm méretű metszetei alkotják, (B_7a-C_4a — 25–31. ábra) amelyek a két előbbi sorozattól eltérően mind méretben, mind kompozícióban nagy hasonlatosságot mutatnak a lőcseikkel. Így a Venus kép (C_2b — 29. ábra) sugaras és a Luna kép (C_4a — 31. ábra) fekete háttere itt is pontosan ebben különbözik a sorozat többi öt tagjától. De ezen belül is félreismerhetetlen, hogy a metszetek igen nagy hűséggel igyekeztek utánózni a lőcsei előképet. A hét illusztráció közül egyedül Saturnus (B_7a — 25. ábra) testhelyzete egyezik a Lőcsén láthatóéval, míg a többi hat annak pontos tükörképe.

Míg a lőcsei csízióban a négy évszak jelölésére külön e célra készített fametszetek szolgáltak, addig Budán ehhez a csízióban különben igénybe nem vett további hónapkép-sorozat tagjait használták. A kettős keretbe zárt, $31-32 \times 36-37$ mm méretű metszetek felső részében félkör alakú felhőkaréjba zárva látható az illető hónaphoz tartozó állatövi kép (32–35. ábra). Sajátos az évszakok jelölésére szolgáló hónapképek kiválasztása: az F. kiadásban erre a nyárnál a márciusi kost (D_5b — 32. ábra), az ősznél a júliusi oroszlánt (D_5b — 33. ábra), a télnél a novemberi nyilast (D_6a — 35. ábra), míg a tavasznál az októberi skorpiót (D_6a — 34. ábra) használták. Szemmel láthatólag nem sok ügyet vetettek arra, hogy az évszakok és az ábrázolások összhangban legyenek egymással, különben a félreérthetetlenül szüreti jelenetet mutató októberi metszetet (34. ábra) nyilván nem a tavasz jelképéül alkalmazták volna. A márciusi kos kép (32. ábra) jobb oldaláról a keretvonalak már az F. kiadásban hiányoznak.

A fenti négy sorozaton kívül — a korábbi csíziókkal pontosan azonosan — még hét további metszet található az első budai kiadásban (F).

32–35. ábrák. A második hónapkép-sorozat Budán

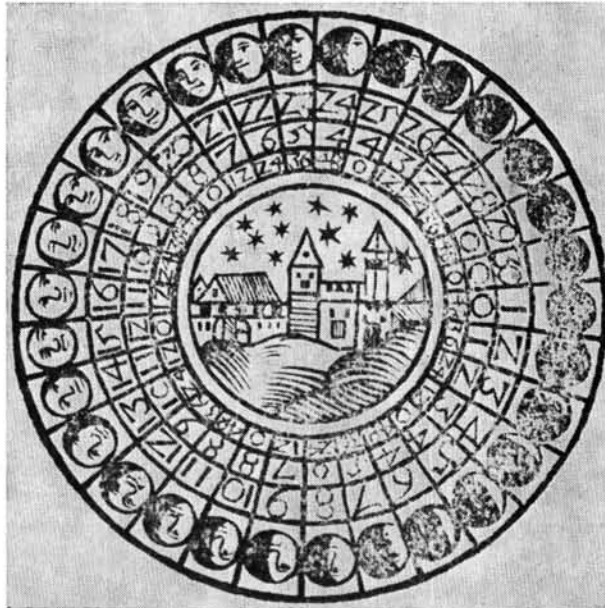

36. ábra. Az időjárást figyelők első képe Budán

adás 73×52 mm méretű metszete (F_1a — 38. ábra) erős elhasznátság nyoma-
it mutatja. A lőcsei német feliratokkal szemben itt Budán már magyarul
„jó”, „közszer” és „nem jó” olvasható a kettős keretben kis körökbe zárt
állatövi jelek mellett.

Szoros összefüggés ismerhető fel Lőcse és Buda között a tenyérjólás
illusztrációjában (F_4b — 39. ábra) is. A budai 65×51 mm méretű metszet
még a mintaképül szolgáló lőcsei hibáját is pontosan lemásolta: a bal hü-

Ezek közül a 48×64 mm keretbe
zárt címlapkép (A_1a — 36. ábra),
amely a szövegben még egy alka-
lommal (F_6b) viszontlátható, mind
a kolozsvári, mind a lőcsei illusztrá-
cióval szoros hasonlatosságot
mutat. Az időjárást vizsgáló há-
rom alak testhelyezete változó: a
Kolozsvárott bal oldalon álló női
alak Lőcsén jobbra került, majd
Budán ismét vissza balra. Az éj-
szakai holdfény időtartamát mu-
tató kör alakú ábra (D_5a — 37.
ábra) átmérője Budán kb. 70 mm,
a városkép feletti égen pedig 11
csillag látható. Az érvágási tanács-

37. ábra. Az éjjeli holdfény hosszát mutató első tábla Budán

38. ábra. Illusztráció az érvágási tanácsadáshoz Budán

39. ábra. Illusztráció a tenyérjóláshoz Budán

velykujj tövéről ugyanis már ott lemaradt az „L”-betűjel.⁴⁴ A növekvő és a fogyó holdat kezében tartó férfi 51×67 mm méretű képe (G_{6b} — 40. ábra) a lőcseivel ellenkező testtartású. A kolozsvári és lőcsei előképektől eltérően az égen most már nem láthatók csillagok, ezzel szemben az eddigi üres háttérben mindkét oldalon épületek tűnnek fel. Az ún. kézi kompasztom, vagyis a nyitott tenyérben kialakítható egyszerű napóra illusztrációja (G_{7a} — 41. ábra) 51×70 mm méretű. A négy égtáj neve — a lőcseitől eltérően és a kolozsvárral egyezően — nem szedett, hanem azt az ábrával együtt a fába vésték. A felirat szövege — most már a lőcseivel megegyező módon és a kolozsváritól eltérően — magyar nyelvű. A kelet megjelölése a három ismert lőcsei csízio-kiadásban más és más szöveg szedésével történt: „Nap támat.” (A), „Nap támad.” (B) és „Nap tám:” (C).⁴⁵ Miután a budai metszeten „Naptám:” áll, jogos a feltételezés, hogy ennek dúcát a legkésőbbi lőcsei kiadás alapján vésték.

40. ábra. A holdfázisok első bemutatása Budán

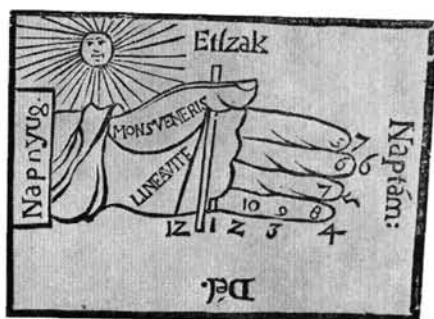
Utolsónak maradt az F. kiadás illusztrációi közül a napóra szabadban történő használatát bemutatni hivatott 52×67 mm méretű metszet

44. 1. jegyzet 339. l.

45. 1. jegyzet 344. l.

(G₃b — 42. ábra). Ennek kompozíciója a lőcseihez hasonlít, de a testállása fordított, ami viszont megfelel a kolozsvárinak. Az eddig üres háttérben itt is feltűnik az egyik oldalon egy épület, valamint a másikon egy kerítés, továbbá a „Nyár”, ill. a „Tél” szavak.

A Lőcsén kialakult csíziószöveghez 55 illusztráció járult, amelyet ott 54 különböző dűcéről nyomtattak.⁴⁶ A budai F. kiadás is pontosan ezt az 55 képet tartalmazza, de azok előállításához csak 42 féle fametszetet használtak: a címlap képen kívül a 12 hónapképet is két-két alkalommal vették igénybe. E takarékos megoldástól eltekintve, amint ez a fentiekből is kiviláglott — a szöveghez hasonlóan — igen hűen követték a lőcsei előképet.

41. ábra. Illusztráció az ún. kézi kompaszom használatához Budán

42. ábra. Útmutató az ún. kézi kompaszom használatához a szabadban Budán

Sőt az is megállapítható volt, hogy ehhez alapul nem a legrégebb, 17. századi, hanem már az újabb, a 18. századból származó lőcsei C. kiadást vették alapul. Ezért is helyesnek látszik, hogy a fentiekben elvégzett szövegösszevetés az utolsó lőcsei és az első budai csízió alapján történt.

Az időrendben feltehetően következő, budai G. kiadásban a következő változások ismerhetők fel az előzőekben leírt kiadáshoz képest. A hónapsorozat augusztusi szűz (B₁a, E₆b — 8. ábra) és decemberi bak (B₃b 12. ábra) tagja helyére — nyilván azok megsérülése, ill. használhatatlanná válása következtében — egy eddig még igénybe nem vett 19–20×62–63 mm méretű sorozat tagjai léptek (43–44. ábra). E metszetek jellemzője, hogy rajtuk az állatövi jelek a kép bal oldalán — kb. 15 mm szélességben és függőleges vonallal a hónapábrázolástól elválasztva — önállóan szerepelnek. A csillagképek kis méretű sorozatából a vízöntő (D₃b 23. ábra) keretének bal alsó sarka kitörött. Az évszakok ábrázolására új metszetek tűnnek fel, bár ugyanabból a hónapképsorozatból: a tavaszt ez alkalommal a szeptemberi mérleg (D₆a — 45. ábra), míg a telet a decemberi bak (D₆a — 46. ábra)

46. Egyedül a címlap képe ismétlődik a szövegben.

jelképezi. A korábban a tavaszhoz alkalmazott októberi skorpió most — végre helyesen — az ősz jelölésére szolgál (D₅b — 34. ábra), míg a márciusi kos továbbra is a „nyár” feliratot viseli (D₅b — 32. ábra).

A H. jelzésű, továbbra is évszám nélküli budai kiadás illusztrációiban az a feltűnő, hogy a címlapkép a szövegben már nem ismétlődik, hanem ott (F₄a — 47. ábra) egy korábról ismeretlen, 46 × 63 mm méretű, meglehetősen megkopott metszet látható (47. ábra). Ezen — akárcsak az összes

43—44. ábrák. A harmadik hónapképsorozat Budán

eddigyi magyar csízió címlapján — három alak áll a nap és a hold alatt, de itt ezek között nő nem szerepel: mind a három különböző földműves szerszámot kezében tartó — a korábbiaktól eltérően szakállas — férfi. A vízszintesen sávozott háttér felső sarkaiban egy-egy címer is látható. Az egyik, kétfejű sassal talán Bécs, a másik pedig, amely kéttornyú városkaput ábrázol, esetleg Linz városának címere. Ha a feltételezés megalapozott, úgy már első felhasználásakor megviselt dúc Ausztriából kerülhetett a budai LANDERER-műhelybe.

A hónapképsorozatnak a júniusi oroszlánt ábrázoló metszete (7. ábra) tönkremehetett, mert azt mindkét alkalommal (A₈a és E₄a) a kis alakú csillagképsorozatból átvett képpel (17. ábra) helyettesítették. Hogy a két

45—46. ábrák. A második budai hónapképsorozat további két tagja

sorozat közötti jelentős méretkülönbséget kiegyenlítsék, a két szélére kis öntött mintákat helyeztek. Ugyanakkor ebből az utóbbi, kisebb csillagképsorozatból a már az F. kiadásban sérültnek mutatkozó, nyilast ábrázoló dúc (21. ábra) végleg kicserélésre kerülhetett, mert helyét ettől kezdve a budai csíziókban a naptárakban használt, betűtípusméretű, kis öntvény foglalta el. Hogy az eredeti metszet és a helyére lépett apró csillagkép közötti méretkülönbség ne legyen otrombán szemetszűrő, azt ugyancsak kis, öntött mintákból álló keretbe helyezték. Az évszakok ábrázolásánál (D₄a) továbbra

is a szeptemberi mérleg (45. ábra) jelöli a tavaszt és a decemberi bak (46. ábra) a telet. Változás, hogy az őszt a novemberi nyilas (35. ábra) és a nyarat a júliusi oroszlán (33. ábra) szimbolizálja. Ugyancsak az illusztrációknál említhető meg, hogy e kiadástól kezdve a „Tábla, melyből megismerni mindegyik égbeli jegyben, mit kell művelni” kezdetű fejezet fejrészében az állatövi jelek a különben naptárakban használt öntvények formájában ábrázolva láthatók.

Az időrendben következő, de még mindig évszám nélküli, J. kiadásban az illusztrációk terén készletbővülésnek minősíthető az a körülmény, hogy

47. ábra. Az időjárást figyelők második képe Budán

48. ábra. A harmadik budai hónapképsorozat újabb tagja

ekkor a függőlegesen megosztott hónapképsorozatnak újabb tagja, a februári halak (48. ábra) tűnik fel. Ugyanakkor az eredeti sorozat megfelelő tagja még mindig használható állapotban volt a nyomdában, mert a könyv elején, az öröknaptárban továbbra is helyet foglal (A_4b — 2. ábra). Hasonló ehhez az a változtatás is, amelynek során a kisebb csillagképsorozat ikreket ábrázoló tagját a jövődöléseket hónapanként összefoglaló fejezetben is (E_3b — 15. ábra) felhasználták, jöllehet a korábban itt állt, nagyobb hónapkép az öröknaptárban továbbra is megtalálható (A_7a — 5. ábra). Figyelemreméltó a fadúccok állapotának erőteljes romlása a megismétlődő csízíókiadások során: különösen jól érzékelhető ez a bolygók ábráinak keretén. Így ebben a J. kiadásban Saturnusán lásd (B_6b — 25. ábra) a bal felső és a jobb alsó sarok kitorlott, míg Jupiternél

(B_7b — 26. ábra) a már korábban megrongálódott keret annyira összetöredezhetett, hogy az egészet eltávolították, ami által a kép keret nélkülivé vált. De hasonló jelenség észlelhető más illusztrációnál is: a tenyérjósáshoz készült ábránál (F_2a — 39. ábra) a felső keret tört meg ebben az időben. Ide tartozik még az a lényeges változás is, amelyről a szövegösszevetés során már szó esett: a kézi kompasztomnak az ábrája (41. ábra) annak szövegével együtt kimaradt.

Az első évszámos, LANDERER-féle, budai csízíó 1797-ből, a K. kiadás, amelyben az eddig észlelt és ismertett dúcromlás — szinte feltartóztathatatlanul — továbbfolytatódott. Ekkor a kisebb csillagképsorozatnak a szüzet ábrázoló darabján (18. ábra) a keret jobb oldalt megtörtött.

Az L. jelű, ismét csak évszám nélküli kiadásban a korábbiakban megismert irányzatok az illusztráció változásában továbbtartottak. Így ismét

összetévesztették — akárcsak az F. kiadásban — az öröknaptárban a rákot (6. ábra) és a skorpiót (10. ábra): a rák helyére (A₇b) az utóbbi került. Ez ismét csak tévedés volt, amit az bizonyít, hogy a hónapok szerinti jövendöléseket tartalmazó fejezetben továbbra is az eredeti rákkép (E₁a — 6. ábra) látható. De talán éppen a fokozott igénybevételnek tudható be, hogy az említett skorpió saját helyén, vagyis októberben a korábbi utánzó, de új, meglehetősen primitív fametszet tűnt fel (B₂a és E₅a — 49. ábra), amely az eredeti sorozat többi tagjánál lényegesen elnyújtottabb formájú: annak 61—64 mm-ével szemben ez 74 mm széles. Ugyanílyen utánvésett kivitelben

49—50. ábrák. A negyedik hónapképsorozat Budán

látható a januári vízöntő is, amelynek mérete 20×61 mm (A₄a és E₂a — 50. ábra). A csillagképsorozatnak a szüzet ábrázoló tagja (18. ábra), amelyik a K. kiadásban már töröttként volt látható, végleg tönkrement. Ennek tulajdonítható, hogy helyére kis, naptári öntvény került (C₇a) ugyanúgy apró mintákból kialakított keretben, amint ez a nyilas képe esetében korábban a H. kiadásban történt. Az évszakoknak több kiadásán (H, J, K) át egyforma ábrázolásában annyi változás következett be, hogy a nyár jelölésére — az eddigi júliusi oroszán (33. ábra) helyett — ismét a márciusi kos (32. ábra) szolgált, amint ez a korábbi kiadásokban (F, G) is már előfordult. Az előzővel azonos méretű és rajzolatában is csak minimális eltérést mutat (pl. a jobb oldali házon padlásnyílás is látható) a növekvő és a fogyó holdat kezében tartó férfi új, 52×65 mm méretű metszete (G₃b — 72. ábra), amely ebben a budai kiadásban (L) tűnt fel először.⁴⁷

Ennyi sok cserebere, kiegészítés és pótlás után nem csodálható, hogy az 1833. évi budai csízióban (M) az illusztrációk terén gyökeres átalakítást hajtottak végre: a hónapkép-, a csillagkép-, valamint a bolygósorozatot teljes egészében lecserélték. Ezen túlmenően sok más illusztrációban is történt változás, ami tehát így a metszetek többségét érintette. Az egyszerűsítésre való törekvés a hónapképek terén, amely a lócseiekhez (A, B, C) képest már a legkorábbi budai kiadásban (F) is megfigyelhető volt, itt még tovább haladt. A csízió hagyományossá vált szövegének — amint erről

47. E kiadás hét metszetének reprodukciója: 21. jegyzet 145. l.

51—62. ábra. Az állatövi jelek második sorozata Budán

63—69. ábrák. A bolygók
második
ábrázolása Budán

már szó esett — három része is a hónapok szerint tagolódik. Ezek illusztrálására Kolozsvárott és Lőcsén még három, majd a LANDEREREKNÉL pedig a kezdettől fogva is csak két 12-12 darabból álló fametszetes sorozat szolgált. Most azután az 1833. évi kiadásban (M) ez oda egyszerűsödött, hogy csupán egyetlen, ráadásul öntött klisésorozattal oldotta meg a nyomdász mindhárom rész díszítését (A_3a-B_2b , 37–50. és 67–76. lap — 51–62. ábra). A 12 kis dísz négyzet alakú (24×24 mm) keretbe foglalt koszorú közepén látható egy-egy állatövi kép, fölötte annak jelvényé egyszerűsített szimbólumával. A keret és a koszorú közötti űrt a négy sarokból kiinduló sugarakból álló háromszög tölti ki.

Ugyancsak teljesen új a hét planéta ábrázolása: a keret nélküli, $60-66 \times 32-45$ mm méretű metszetek igen primitív kivitelben egyetlen kéztől származnak. Kompozíciójuk is merőben más, mint a korábbi kiadásokból megismerteké. Valamennyi alak átlósan félig sávozott, félig sávozatlan téglalapon áll, amelynek jobb felső sarka felett a bolygó csillagászati jele látható (26–35. lap — 63–69. ábra).

70. ábra. A második budai hónapképsorozat utolsó tagja

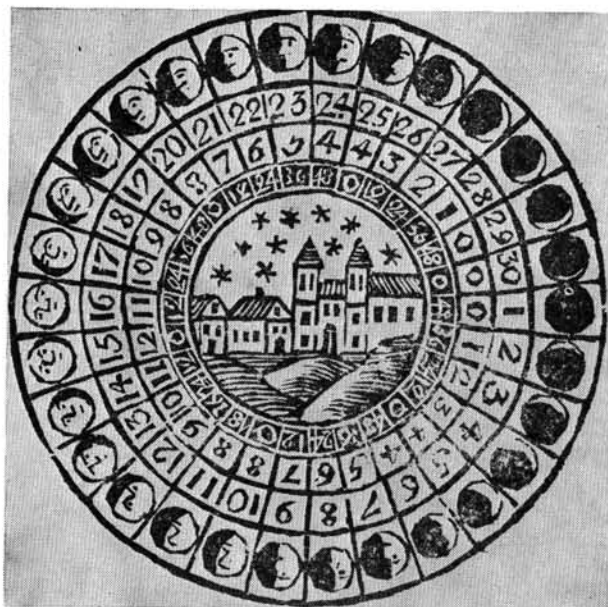
Az évszakok jelölésére továbbra is ugyanannak a hónapképsorozatnak tagjai szolgáltak, mint a korábbi budai csíziókban. A decemberi bak (46. ábra) most is a télnél látható, az eddig a tavasznál használt szeptemberi mérleg (45. ábra) — most végre helyesen — az ősznél, a nyárnál látott márciusi kos (32. ábra) pedig ugyancsak a megfelelő helyére, a tavaszhoz került. A júniusi rák a nyár jelképeként viszont ez alkalommal tűnt fel először (70. ábra). Tehát a budai csíziók immár

legalább százéves története oráns 1833-ban első ízben jelölték megfelelő hónapokkal az évszakokat (54–55. lap).

Az éjszakai holdfény időtartamát mutató kör alakú új tábla átmérője — a korábbi 70 mm-rel szemben — 73 mm, a városkép feletti égen pedig most nem 11, hanem tíz csillag látható (53. lap — 71. ábra). A növekvő és a fogyó holdat kezében tartó férfi metszete most ismét a régebbi dúcra készült, amelyet utoljára az 1797-ben megjelent csízióban (K) használtak (104. lap — 72. ábra).

A még hátralevő hat fametszet azonos a korábbi budai kiadásokban láthatókkal. Elhelyezésében változott csupán a két, időjárást vizsgálókat ábrázoló kép. A sávozott háttérű (47. ábra) került a címlapra, a női alakot is ábrázoló (36. ábra) pedig a szövegbe (88. lap): vagyis a kettő helyet cserélt egymással. Az érvágási tanácsadás (77. lap — 38. ábra), a tenyérlás illusztrációja (84. lap — 39. ábra) — bár már csak a keret felével — az ún. kézi kompasztomnak a néhány budai kiadásból (J, K, L) kimaradt, de most ismét feltűnő (106. lap — 41. ábra) és a napóra szabadban történő használatát bemutató metszet (109. lap — 42. ábra) a szövegben történt elhelyezésében is megegyezik a korábbi budai csíziókkal.

Tehát az 1833. évi budai kiadásban (M) a csíziók 55 hagyományos illusztrációjához már mindössze csak 31 dúc felhasználására volt szükség. Az ábrák felfrissítésének aránya igen nagyfokúnak mondható. Ide tartozik

71. ábra. Az éjjeli holdfény hosszát mutató
második tábla Budán

72. ábra. A holdfázisok második bemutatása Budán

még az is, hogy mostantól a csíziókban „A napnak járásából az égbeli 12 jelek által” című fejezet végén álló táblázat is az állatövi jeleknek olyan öntvényről készült lenyomatai illusztrálják, amelyeket különben a naptárakhoz használtak, és ahogy ez a néhány lappal későbbi „Tábla”-ban már a H. kiadás óta történt.

A PESTI ILLUSZTRÁCIÓK

A legrégebből fennmaradt pesti csíziókiadás (P) jóllehet teljesen más dúc-készlettel, de a lőcseivel és így a budaival is azonos kompozíciójú metszetekkel illusztrált. A hónapképsorozat ($A_4a - B_3b - 73 - 84.$ ábra) mérete $22 - 24 \times 57 - 59$ mm. Az állatövi jelek felhőkből kialakított elválasztással öt hónapnál (január — 73. ábra, május — 77. ábra, augusztus — 80. ábra, szeptember — 81. ábra és október — 82. ábra) a bal felső sarokban, a többi hétnél pedig a kép felső részén középen láthatók. Különös figyelmet érdemel, hogy a januári metszet (73. ábra) jobb alsó sarkában az 1716. évszám, a júliusi (79. ábra) közepén pedig az I. B. szignó látható. A sorozat az öröknaptáron kívül a hónaponként elrendezett jóslások szövegében megismétlődik ($E_4a - E_8b$).

A másik sorozat a 12 csillagkép szimbólumát ábrázolja átlagosan 30 mm átmérőjű virágkoszorúba foglalva ($C_5a - D_3b - 85 - 96.$ ábra). A hét planéta sorozata $62 - 63 \times 41 - 42$ mm méretű kettős keretben ($B_7a - C_4a - 97 - 103.$ ábra) igen közel áll a lőcseihez nem csupán kompozícióiban, de testtartásban is. Különösen Saturnus (97. ábra), Jupiter (98. ábra) és Mars (99. ábra) esetében olyan nagyfokú ez a hasonlatosság, hogy csupán gondosabb vizsgálódás során állapíthatók meg a csak nagyon kicsiny részletekben észlelhető eltérések.

A budai kiadásoktól eltérően, de ugyancsak a lőcseikkel megegyező módon, a négy évszak illusztrálására külön e célra készült metszetekkel történt Pesten. A $34 - 35 \times 30$ mm méretű kettős keretbe zárt mind a négy kép ($D_5b - D_6a - 104 - 107.$ ábra) a lőcseiktől ugyancsak alaposabb összehasonlítás után különböztethető csupán meg.

A pesti csíziók többi hét illusztrációja — akárcsak a szövege — lényegében megegyezik a lőcsei (A, B, C) és a budai kiadásokéval (F, G, H, J, K, L, M). A címlapot díszítő 49×68 mm méretű keretben látható három, az időjárást vizsgáló alak közül a nő a jobb oldalt áll (108. ábra). Ez a helyzet megfelel a lőcsei kiadásoknak, és pontosan ellenkező a kolozsváriakéhoz és a budaiakéhoz képest. Ugyanez a metszet a szövegben még egy alkalommal (F_5b) előfordul. Az éjszakai holdfény időtartamát mutató kör alakú tábla ($D_6a - 109.$ ábra) átmérője Pesten — a budaival egyező módon — kb. 70 mm, de a városkép felett nem 11, hanem itt csak tíz csillag számolható meg. Az érvágási tanácsadás illusztrálására szolgáló 72×52 mm-es kettős keretbe zárt metszet ($F_1a - 110.$ ábra) felirataiban és kompozíciójában is megegyezik a budaival, egyedül a középen álló férfialak testhelyzete fordított: Budán balra néz, míg Pesten jobbra.

A tenyérjóslásról szóló fejezethez készült illusztráció 66×47 mm méretű és kettős keretében ($F_4b - 111.$ ábra) szinte tökéletesen megegyezik a bu-

73–84. ábrák. Az első hónapképsorozat Pesten

85—96. ábrák Az állatövi jelek első sorozata Pesten

97—103. ábrák.
A bolygók
első ábrázolása Pesten

104–107. ábrák. Az évszakok
ábrázolása Pesten

daival (39. ábra): erről is hiányzik az „L” betűjel. A kettős kereten kívül még leginkább a jóval dúsabb árnyékvonalak különböztetik meg ezt a pesti metszetet a budaitól. Az 51×65 mm-es, ugyancsak kettős keretbe zárt kép, amely a kezében a növekvő és a fogyó holdat hordozó férfit ábrázolja (G₆b — 112. ábra), a lőcseivel és a kolozsvárilal azonos, ill. a budaiával ellenkező testtartású. Az épületek szerepeltetésével — tükörképben — követi a budait (40. ábra).

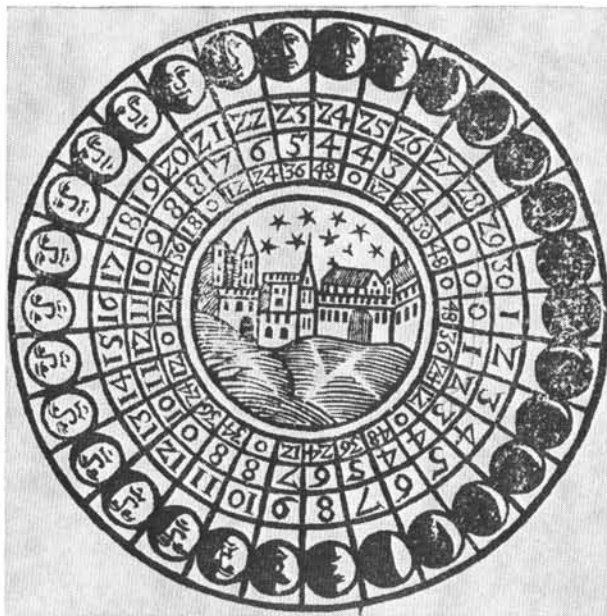
A nyitott tenyérben kialakítható, primitív napóra, az ún. kézi kompasztom 49×68 mm méretű pesti képe (G₇a — 113. ábra) a fentiekben már leírt és a tenyérjóláshoz készült illusztrációval azonos módon itt is szinte csak a gazdag árnyékvonalakban tér

el a budaitól (41. ábra). Az utolsó illusztráció a napórának szabadban történő alkalmazása bemutatására szolgál. A 49×68 mm méretű keretbe zárt metszet (G₈b — 114. ábra) kompozíciója lényegében megegyezik a budaiéval (42. ábra), de az alakok testhelyezete az ott láthatókkal ellenkező, így ebben ismét a lőcseivel egyezik meg.

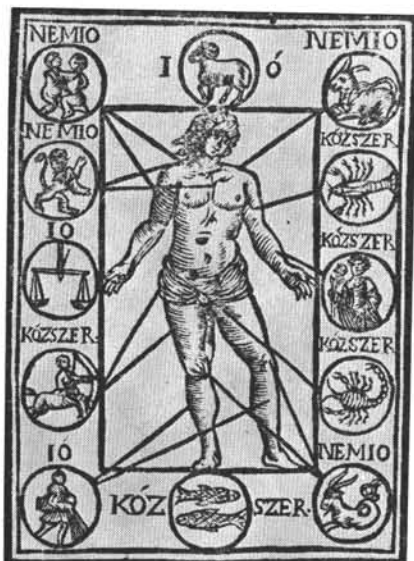
A fentiek alapján megállapítható tehát, hogy a pesti kiadások mind szövegükben, mind a metszetekben szorosan követték a budaiakat. Azokban

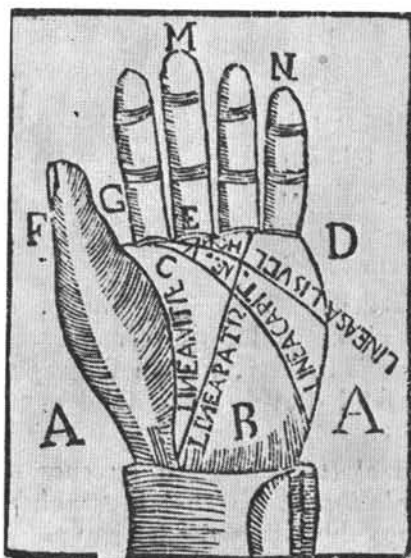
108. ábra. Az időjárást figyelők képe Pesten

109. ábra. Az éjjeli holdfény hosszát mutató tábla Pesten

110. ábra. Első illusztráció az érvágási tanácsadáshoz Pesten

111. ábra. Illusztráció a tenyérjövéshez Pesten

112. ábra. A holdfázisok bemutatása Pesten

az esetekben, amikor a budaiak tükörképszerűen vették át a lőcseit, a pestiek ellenkező oldalra fordulva újra a lőcseivel azonos helyzetet mutatnak. Korábban a lőcsei és a kolozsvári csízió illusztrációi között is ezzel azonos testhelyzetbeli eltérés volt tapasztalható. A dúcok utánmetszése esetén

jellegzetes jelenség, hogy — amennyiben erre külön nem ügyeltek — az ábrák visszajukra fordulva tükörképszerűen jelentkeztek. Ebből is pontosan leolvasható a Kolozsvár, Lőcse, Budai és Pest dőrendi sor a nyomdahelyek között.

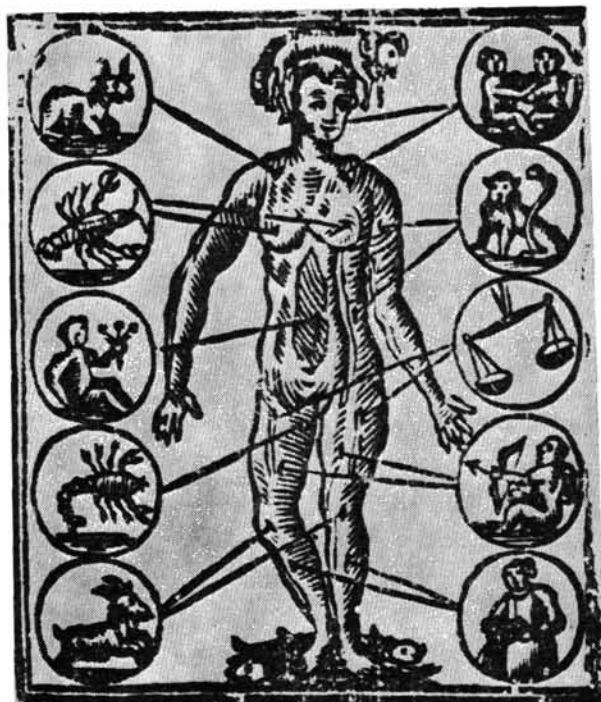
Az időrendben következő pesti Q. kiadás képei között két jelentősebb változás észlelhető az előzőkhöz képest. A koszorú övezte csillagképek közül az oroszán dúca (89. ábra) feltehetően megsérült és kiselejtezésre került, mert ettől fogva az összes későbbi pesti csízióban (R, S, T, U, W) helyére (C₆b) kis, naptári öntvény került apró díszekkel, ún. cifrákkal körülvéve, hogy a két közötti nagy méret különbség ezzel ne legyen olyan feltűnő. A másik változás e kiadásban ugyancsak képhiyány, de itt az ehhez tartozó szöveg is kimaradt. Ez az ún. kézi kompasztról szóló rész, ill. ábra (113. ábra), amelynek mellőzéséről a fentiek-

113. ábra. Illusztráció az ún. kézi kompasztról Pesten

114. ábra. Útmutató az ún. kézi kompasztom
használatához a szabadban Pesten

115. ábra. Második illusztráció az érvágási
tanácsadáshoz Pesten

ben már szó esett, és amely ettől kezdve egyetlen későbbi pesti kiadásban (R, S, T, U, W) sem található.

Az 1806. évi R. kiadás az első, ismert, pesti csízió, amelyre évszám került. A bolygók képei közül Jupiter (B₈b — 98. ábra) és Mars (B₇b — 99. ábra) felcserélődött ekkor. Ez a tévedés azután ettől kezdve az összes későbbi pesti kiadás (S, T, U, W) jellegzetessége. A nyarat jelképező metszet (D₄b — 104. ábra) első kerete két helyen kicsorbult. A három évvel később, 1809-ben készült S. kiadás képei azonosak az előző kiadáséival.

Pest—Pozsony megjelöléssel látott napvilágot az 1815. évi csízió (T). Ettől kezdve a pesti hónapképsorozat januári tagja (73. ábra), amelyen az 1716. évszám volt látható, eltűnt. Helyére a kiadványon belül mindkét esetben (A₄a és E₂b — 77. ábra) a májusi metszet került. Jupiter képének (98. ábra) korábban még ép bal kerete két helyen megtört.

116—118. ábrák. A második hónapképsorozat Pesten

Az 1830. évszámot viselő két pesti csíziókiadás közül a korábbi-ból (U) a csillagképek közül, amint ez korábban már az orosz-lánnal történt, kimaradt és kis öntvényvel helyettesítették a bakot (D₂a — 94. ábra). Az éjszakai holdfény időtartamát mutató kör alakú tábla (35., helyesen 55. lap — 109. ábra) közepén látható városkép jobb oldalán az egyik ház teteje hiányzik: a fametszet tehát ekkortájt megsérült. Az érvágási tanácsadás illusztrálására egy eddig ismeretlen, bár erősen megviselt állapotú 58×50 mm méretű, kettős keretbe zárt metszet szolgál, amely több vonatkozásban is eltér a korábbitól: egyetlen felirat

sem olvasható rajta, a csillagképek közül kettő (a kos és a halak) nincs körbe foglalva, a két oldalon látható öt-öt csillagkép az előző pestihez (110. ábra) képest tükörképszerűen helyezkedik el: az ikrek most jobb oldalon, korábban bal oldalon (115. ábra).

A másik, ugyancsak 1830. évszámot viselő, későbbi kiadás (W) illusztrációjában jelentős eltérés tapasztalható a korábbiakhoz képest. Éppen ebben a ma ismert utolsó, pesti kiadásban váratlanul egész sor új metszet tűnik fel három sorozatban is. A naptárképek közül az új februári (8. és 69. lap — 116. ábra), májusi (13. és 71. lap — 117. ábra) és júniusi (14. és 72. lap — 118. ábra) a korábbival lényegében azonos rajzzal, de valamivel leegyszerűsítettebb, kevésbé sikerült vonalvezetéssel készült. A metszetek mérete megfelel a Pesten régebben használtakéval, de a bal szélén 1—3 mm-es,

119—120. ábrák. A bolygók második ábrázolása Pesten

függőleges, fekete sáv látható. A már 1809 óta (S) hiányzó januári kép helyére itt is a májusi, de természetesen már az új metszet került (7. és 68. lap — 117. ábra). A bolygók közül Jupiter (32. lap — 119. ábra) és Luna (38. lap — 120. ábra) a korábbival méretben és kivitelben megtévesztésig hasonló, de mégis apró részletekben egyértelműen megkülönböztethető, új metszet formájában látható.⁴⁸ A virágkoszorúba foglalt csillagképek

121—124. ábrák. Az állatövi jelek második sorozata Pesten

48. Pl. Jupiternél a bal kezében tartott kard markolatában, Lunánál a bal kezében hordozott holdsarlóban érzékelhető talán legjobban a két dúc közötti különbség.

közül a rák (44. lap — 121. ábra), a szűz (47. lap — 122. ábra), a skorpió (49. lap — 123. ábra) és a nyilas (50. lap — 124. ábra) a korábbival azonos méretű és vonalvezetésű, de kétségtelenül új metszet. A két sorozat tagjai között az eltérés megállapítása helyenként nem is könnyű.⁴⁹ Összesen tehát 9 metszet 14 lenyomatban új ebben a kiadásban, ami viszonylag nagy arányú (20—30 százalékos), így tervszerű felfrissítésnek, ill. annak kezdetének tűnik, a korábbi hat pesti kiadásban (P, Q, R, S, T, U) a dúcoknál tapasztalt állandó kopással és eltűnéssel szemben.⁵⁰

Összefoglalva a LANDERER-féle csíziók illusztrációinak vizsgálata alapján kikövetkeztethető időrendet, megállapítható, hogy az egyrészt a rajtuk szereplő évszámoknak, másrészt a [szöveg]vizsgálat során már korábban felállított sorrendnek minden esetben megfelelt, így azt tovább erősítette. Az alkalmazott vizsgálati módszerek alapján az 1830. évvel jelölt két kiadás esetében is biztosan megkülönböztethető volt a korábbi (U) a későbbitől (W).

D A T Á L Á S I K Í S É R L E T

A fentiekben a szöveg és az illusztrációk vizsgálata segítségével biztonságosnak nevezhető módon sikerült az eddig ismert hét, évszám nélküli csíziót az időrenden belül elhelyezni. Az öt budai közül négy (F, G, H, J) korábbinak bizonyult mint az 1797. évszámot viselő (K), egy pedig (L) későbbinek. Ez utóbbi azonban megelőzte az 1833. évi kiadást (M). A két datálatlan pesti (P, Q) bizonyosan 1806 előtt készült.

E tanulmány elején arról esett szó, hogy a budai LANDERER-féle műhely 1733-ban már árulta saját előállítású csízióját. Ezek szerint bizony meglehetősen nagy az az időkör, több mint fél évszázad, amelybe a ma ismert, négy legkorábbi, 1797 előtt készült, budai csíziókiadás (F, G, H, J) az eddigi módszerekkel beszorítható volt. A további finomítás használható módszerének tűnik a fametszetes illusztrációk dúcaiban a használat és az elöregedés következtében tapasztalható sérülések figyelembevétele. A repedések vagy esetleg letört részek, amint erről már szó esett, a képek vonalainak megszakadásában, vagy más hiányok formájában jelentkeznek, ill. a kiadványokban ma így ismerhetők fel. Miután mind a budai, mind a pesti LANDERER-féle csíziók közül éppen a legrégebbieken nem tüntették fel az évszámot, az ezekben tapasztalható dúcromlás csak a viszonylagos időrend megállapítására volt alkalmas, de az évszámokkal mérhető abszolútéra nem. Ezért olyan más kiadványokat kellett keresni, amelyekben a csízió illusztrációi közül egyik-másik másodlagos felhasználást nyert.

49. A rák farka (88. ábra) rátámaszkodott a fára, most (121. ábra) nem. A szűz (90. ábra) feje hozzáért a koszorúhoz, most (122. ábra) elválik tőle. A skorpió farka előbb (92. ábra) tagoltabb, most (123. ábra) kevesebb vonalból áll. A nyilas háta mögötti fücsomó bal szélén volt (93. ábra) a legmagasabb, most (124. ábra) középen.
50. Egyedül az ugyancsak az 1830. évszámot viselő U. kiadásban feltűnt, de már akkor is igen kopott, érvágási tanácsadó (115. ábra) tekinthető ezt megelőző felújításnak.

GYÖNGYÖSI István *A család Cupidónak* című munkája több alkalommal is napvilágot látott a budai LANDERER-féle nyomdában: így 1751-ben és 1772-ben.⁵¹ Ezek címlapján látható az a novemberi nyilas csillagképet ábrázoló négyyszögletes fametszet (35. ábra), amelyet a budai csíziókban előbb (F) a tél, majd az ős (H, J, K, L) jelképeként használtak. Azonban ezen a dúcon a sok évtizedes használat ellenére sem látható olyan jellegzetes elváltozás, amely segítséget nyújthatna az évszám nélkül megjelent csíziók pontosabb datálásához.

Más kiadványokban a csízió bolygóképeit lehet megtalálni másodlagos felhasználás formájában: e sorozat hét tagja közül négyet sikerült eddig más budai LANDERER-kiadványban kimutatni. A legrégebb ezek közül a Luna (31. ábra), amelyik a *Tükör* című verses, asszonycsúfoló ének 1733. évszámú kiadásának címlapján látható.⁵² Miután a nyomtatvány többi tipográfiai jellegzetessége (betűtípusok, könyvdíszek stb.) is megerősíti, hogy az a budai LANDERER-műhelyben készült, ebből két következtetést lehet levonni. Az egyik szerint a *Tükör*, amelyen nem található nyomdásznev, vagy nyomdahely, Budán látott napvilágot. A másik szerint az ugyancsak ebből az 1733. esztendőből származó legkorábbi híradás által említett budai csíziót már ugyanazokkal a metszetekkel illusztrálták, amelyek azután éppen száz éven keresztül megjelent kiadásokban újra meg újra viszontláthatók. A Luna-kép (31. ábra) azonban az évszám nélküli csíziókiadások datálását sajnos nem viszi előbbre, mert az ebben látható és ezek szerint 1733-ban még ép dúc ugyanilyen sértetlen formában fordul elő a legrégebb (F) kiadásban, és csak az időrendben ezutániban (G) tört ki a keret alsó sarka.

ENYEDI György 16. századi BOCCACCIO-feldolgozása, a *Tancredus historia* még a 18. században is igen keresett olvasmány lehetett, hiszen egyedül a budai LANDERER-műhelyből származó kiadásai közül még ma is több ismeretes. Ezek közül a legrégebb az 1742. évszámot viseli a címlapján, míg felette a csízióból jól ismert, táncos léptekkel haladó, hetyke Mercurius (30. ábra) jeleníti meg a címszereplő, Tancredus alakját.⁵³ Ugyanez a metszet látható az 1750.,⁵⁴ az 1765.⁵⁵ és 1772. évi⁵⁶ budai kiadásokon is. Valamennyi esetben a metszet keretvonalára ép. Sorra véve a datálatlan csíziókat az első háromban (F, G, H) pontosan ugyanilyen ép keret tapasztalható. Ezzel szemben a negyedikben (J) a jobb oldali keret 7–8 mm-es szakaszon kitörtött. Az 1797. évi kiadásban ugyanez látható, majd az ezt követő, újra csak évszám nélküli kiadásban (L) a helyzet tovább romlott: a jobb oldali keret már másik helyen is megbomlott.

A fenti, félreismerhetetlen és egyértelmű dúcromlás végre biztos alapot nyújt a négy legrégebbi budai csízióknak legalább egyfelől időhatárhoz történő szorításához. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a fentiek szerint az első három

51. PETRIK II. 8. — OSZK 316.537 és 74.852.

52. PETRIK III. 702. — OSZK Kisnyomtatványtár: Ponyva 64/9.

53. PETRIK V. 70. — OSZK 316.561.

54. PETRIK I. 304. — OSZK 195.435(3) és 306.393.

55. PETRIK I. 304. — OSZK 271.201.

56. PETRIK V. 70. — Bp. Ráday Könyvtár 0,3188.

kiadás (F, G, H) nem készülhetett 1772 után, míg a negyedik (J) biztosan nem ez előtt az esztendő előtt.

Hasonló segítséget nyújt és a datálást jelentősen előbbreviszi a csízio Mars metszete (27. ábra), amely LOSVAI SELYMES Péter ugyancsak rendkívül kedvelt *Toldi-históriája* budai kiadásainak címlapján volt hivatott megjeleníteni a nagy erejű hőst. Az 1749. évi kiadásban⁵⁷ a dúc még teljesen ép állapotot mutat, míg a legrégebb budai csízioiban (F) ugyanennek a metszetenek felső kerete több helyen már kitörött. Ezek szerint a ma ismert budai csízioók egyike sem készülhetett 1749 előtt.

A Mars metszet később egyre hiányosabb kerettel tűnik fel a csízio kiadásokban: előbb csak a jobb keret felső része (G), majd később (H) már a bal keret felső felének sérülése is jellemző. Először ennek külső szegélye vékonyan még összefüggő vonalat alkotott a kerettel, sőt a belső szegély egy része is látszott még (J), később 1797-ben (K) azonban már a keretnek ez a része szinte teljesen eltűnt. Ezzel párhuzamosan a felső keret jobb oldala előbb még ép (J), majd (K) ez a rész is hiányossá vált.

Ismertes a *Toldi*-nak egy évszám nélküli kiadása is, amelyen a „Landerer maradéki betűivel” megjelölés olvasható.⁵⁸ A nyomdának ilyen megfogalmazása LANDERER Lipót Ferenc halálát követő években, 1771–1775 között található a budai kiadványokon. Az ebben az időszakban készült *Toldi* címlapképen a fenti két kiadás (J, K) közötti stádium észlelhető: a bal keret hiányos felső részének már csak a külső szegélyvonala látható, míg a felső keret jobb oldali fele is töredezetté vált.

Összefoglalva a Mercurius és a Mars metszetek alapján a datálásra vonatkozó következtetéseket, megállapítható, hogy a három legrégebbről fennmaradt budai kiadás (F, G, H) 1749 és 1772 között készült, míg a negyedik (J) 1772 és 1797 között.

Jupiter a csízio bolygóképsorozatának negyedik tagja, amely másodlagos felhasználás formájában KÖDI Farkas János *Vitéz Kádár István históriája* címlapján tűnik fel. Az egyetlen ilyen eddig felismert budai kiadás⁵⁹ nem visel évszámot, így sajnos nem nyújt segítséget a csízioók datálásához. A fametszet állapota alapján ez a nyomtatvány az első két budai csízio kiadás (F, G) közé sorolható.

A csízio illusztrációinak más, lehetőleg évszámos LANDERER-kiadványokban történt felhasználása adta datálási lehetőségek a fentiekkel ki is merültek. Adva van azonban még a helyesírási sajátosságoknak e célra történő felhasználása. A csízioinak évszázadokon át szinte mindig azonos szövegében ennek megfigyelése — mások mellett — alkalmas eszköznek bizonyult a kiadások már tárgyalt időrendjének megállapításánál. A LANDERER-műhelyek sok száz magyar nyelvű kiadványának hasonló vizsgálata azonban aligha hozhat megnyugtató eredményt, hiszen ezek szövege rendkívül különböző eredetre vezethető vissza. Akár kézirat volt ez, akár nyomtatvány, ezeknek helyesírása feltehetően nem kis mértékben befolyásolta a szedőt. Úgy tűnik, hogy ezt bizonyítják maguk a magyar nyelvű LANDE-

57. PETRIK II. 208. — OSZK 195.435(6).

58. PETRIK V. 216. — OSZK 188.916.

59. Bibliográfiailag ismeretlen. — OSZK 187.297(4).

RER-kiadványok, amelyek egy-egy szűkebb időhatáron belül is meglehetősen széles skálájú ortográfiai eltérést mutatnak. Csupán egyetlen olyan, viszonylag következetesnek tűnő helyesírási sajátosságot sikerült a 18. századi budai LANDERER-féle nyomtatványokban felfedezni, amelynek változásában elég jól körülhatárolható időkorok figyelhetők meg: ez a „c” és „cs” hangnak „cz” és „cs”, ill. „tz” és „ts” alakban történő jelölése a magyar szövegben.

A budai kiadványokban 1763-ig következetes volt a „cz” és „cs” használata. Ezt az 1763 és 1772 közötti korszak követte, amikor is mintegy átmenetként mind a két forma egymással párhuzamosan fordult elő. 1772-től tartósan egyeduralkodóvá vált a „tz” és „ts” alak.

A korai budai csízióknál is megfigyelhető pontosan ez a váltás, hiszen, amint erről a szövegvizsgálat során már szó esett, az időrendben első kiadás (F) „cs” ortográfiájával szemben az összes későbbi LANDERER-kiadás „ts” helyesírást mutat. Ebből úgy tűnik, hogy — figyelembe véve a metszetek által már kijelölt időhatárokat — a ma ismert legrégebb budai csízió (F) a 18. század ötvenes éveiből származhat: 1749 után a Mars metszet (27. ábra) alapján és feltehetően 1763 előtt a helyesírás szerint.

Az időrendben ötödik, évszám nélküli budai csízió (L) LANDERER Anna nevét hordja a címlapján. Az ő tevékenysége datált kiadványok alapján 1802 és 1833 közé időzíthető, így az említett csízió megjelentetése is erre az időszakra tehető.

A két legrégebb pesti csízió ugyancsak nem visel évszámot (P, Q). Miután ezek időrendi besorolásakor megállapítható volt kapcsolatuk a budaiakhoz, így közvetve ezek datálására is tehető kísérlet. A korábbi ezek közül (P) az első két budai között, de közelebb a másodikhoz láthatott napvilágot, ami úgy a 18. század hatvanas éveit — azon belül talán azok első felét — jelentheti. A másik, datálatlan, pesti kiadás (Q) nagyjából a budai 1797. évszámúval (K) egy időben készülhetett, amint ez a szövegvizsgálatból kiderült. Tekintettel arra, hogy a legkorábbi nem budai kiadás (P) megjelenési ideje 1760—1765 tájára helyezhető, ez azt jelenti, hogy annak nyomtatási helye nem Pest, hanem Pozsony volt, hiszen LANDERER névvel csak 1784-től jelentek meg pesti kiadványok. Így 1797 tájt a második kiadás már Pesten hagyhatta el az ottani LANDERER-sajtót. Miután az illusztráció e két datálatlan, (P, Q) valamint a későbbi datált pesti csíziókban (R, S, T, U, W) azonos, fel kell tételezni, hogy ezek dúcait Pozsonyból Pestre szállították.

Egyrészt a LANDERER-család különböző tagjainak e tanulmány elején ismertett, nyomtatott könyvkatalógusai alapján, másrészt a datálatlan csízióknak a fentiekben szorosabb időhatárok közé szorítására tett kísérletek alapján a 18. századi kiadások térben és időben történő előállítását a következőképpen rekonstruálható. 1733-ban Budán már árusították a későbbi kiadásokban is használt metszetekkel díszített csíziót. 1750-ben LANDERER János Mihály Pozsonyba költözve magával vette a budai raktárkészlet felét, közötté a csíziókat is. Miután 1733-tól kezdve kivétel nélkül valamennyi LANDERER-féle katalógus megvételre kínálta a csíziót, ebből előbb Budán, majd 1750-től Pozsonyban folyamatosan és nagyobb mennyiségben kellett raktáron állnia. Feltételezhető, hogy ehhez már a 18. század első felében sem

volt elég csak az egy, 1733-ban árusított kiadás, hanem ezekben az évtizedekben esetleg több ilyen is készülhetett Budán, amelyekből azonban a mai napig sem került elő példány.

1750 után egy ideig mind Budán, mind Pozsonyban tarthatott a korábbi készletből, de már hamarosan újabb utánnyomásra kényszerülhettek Budán. Ebből származhat az első, ma példányból is ismeretes kiadás (F). Nyilván hasonló volt a helyzet Pozsonyban is. Ilyen korai, talán első pozsonyi kiadásból (P) maradt is fenn néhány példány a hatvanas évek elejéről. Budáról 1797-ig három további kiadás ismeretes (G, H, J) amelyek közül kettő 1772 előtt (G, H), egy pedig (J) az után készült. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy nem készülhetett volna akár Budán, akár Pozsonyban a máig fennmaradottakon kívül még több, további kiadás is, sőt ennek kifejezetten igen nagy a valószínűsége. 1775-től Kassán, majd 1784-től Pesten is nyilván a Pozsonyban készült csíziókat hirdették. Az 1796. évi katalógusokban tűnik fel először a cím mellett a városnév is: „Pesten”. Így nyilvánvaló, hogy ekkor a pozsonyi, kassai és pesti LANDERER-üzletek a már Pesten készült kiadványokat árusították. Ilyen lehet a fennmaradt második legrégebb, nem budai csízió (Q). Azonban az sem zárható ki, hogy volt 1796-ban már olyan kiadás, amelynek címlapján is olvasható volt az említett „Pesten” megjelölés. Évszámmal ilyenek azonban csak 1806-tól (R, S, T, U, W) maradtak fenn.

Az 1733 és 1833 közötti évszázadban tehát a két LANDERER-ág műhelyeiben a ma ismert 14 csíziókiadáson kívül biztosan egész sor további is jelent meg, hiszen csakis így képzelhető el, hogy üzleteikben folyamatosan tudták árusítani ezt a nyilván állandóan igen kelendő portékát.

BAGÓ - CSÍZIÓK

Az eddig tárgyalt csíziókiadások közül az utolsó az 1833. évszámot és LANDERER Anna nevét tünteti fel (M), aki még ugyanabban az esztendőben elhunyt. Műhelyét korábbi műhelyvezetője GYURIÁN József és társa, BAGÓ Márton vette át. 1847-ben GYURIÁN kivált a közös vállalkozásból, így ettől kezdve a LANDEREREK egykori vízivárosi nyomdája több mint fél évszázadon keresztül BAGÓ Márton nevét viselte.⁶⁰ Az 1873-ban meghalt apát ugyanis azonos nevű fia követte a 20. század elejéig. Mintegy a budai LANDEREREK egy évszázadon keresztül kiadott sorozata folytatásaként ebben a műhelyben közel nyolcvan esztendőn keresztül ismét számos alkalommal jelentették meg a csíziót.

Miután bibliográfiailag — akárcsak a LANDERER-kiadások — a BAGÓ-féle csíziók is meglehetősen mostohán kerültek eddig regisztrálásra, a további ismertetés előtt szükséges összefoglalóan és előzetesen közölni az általam példány, ill. irodalom alapján ismert kiadványokat, azoknak a további idézésnél használt, betűjeles rövidítésével együtt.

BA. Buda 1840 Gyurián—Bagó. — FSZEK (B 520/5(1)).

BQ. Buda 1844 Gyurián—Bagó. — OTM (19777).

60. *Magyar Könyvszemle* 1966. 15. 1.

- BB. Buda 1848 Bagó. — BEK (Eb 5326).⁶¹
 BC. Buda 1850. — Ø.⁶²
 BD. Buda 1852 Bagó. — BEK (Eb 1653).⁶³
 BE. Buda 1854 Bagó. — OSZK 822.152.⁶⁴
 BF. Buda 1855 Bagó. — OSZK (Phys. 1482°) — Szombathely, Savária Múzeum (C. XVII. 157 — hiányos).
 BG. Buda 1855 Bagó. — OSZK (807.575)
 BH. Buda 1855 Bagó. — FSZEK (B 520/11).
 BJ. Buda 1865 Bagó. — Ø.⁶⁵
 BK. Buda 1871 Bagó. — FSZEK (B 520/3).
 BL. Buda 1873 Bagó. — DEK (323.774).⁶⁶
 BM. Buda 1875 Bagó. — OSZK (176.130(5)).
 BN. Buda 1882 Bagó Márton és fia. — OSZK (813.800)
 BR. [Buda 189? Bagó.] — Szeged, Somogyi Könyvtár (Hg. 326 — csonka).
 BP. Buda é. n. Bagó Márton és fiai. — OSZK (Phys. 795m) — AK (Misc. 0.587).⁶⁷

S Z Ö V E G

A legkorábbi kiadás az 1840. évszámot és mind GYURIÁN, mind BAGÓ nevét viseli (BA). Ennek szövegét összevetve a hét évvel korábban kiadott LANDERER-féle csízióval (M) megállapítható, hogy a fentebb tett „folytatás” megjelölés teljes mértékben jogosult, mert a két nyomtatvány minden tekintetben a legszorosabb összefüggést mutatja. A nyomda új tulajdonosai pontosan folytatták elődeik gyakorlatát a csízióval kapcsolatban: mind a szöveget, mind az illusztráló képeket átvették LANDERERÉKTŐL, az ő nevükkel utoljára fémjelzett 1833. évi kiadás (M) alapján.

A gondosabb vizsgálat nyomán azonban apróbb eltérések mégis csak észlelhetők az utolsó LANDERER (M) és az első BAGÓ-kiadás (BA) között. Az impresszumban az előbbi a régiesebb „nyomtatott”, az utóbbi a modernebb „nyomtatott” megjelölést hordja. Az 1840. évi kiadásban — egyenlőre még csak a kiemelő típusokban — feltűnik a magyar nyelvre olyan jellemző és eddig nem használt hosszú „ó” és „ű”. Míg korábban (M) a kötet derekán levő három fejezet — „Az erek vágásáról”, a „Physiognomia” és a „Chyromantia” — a 27, 27[!], 28. sorszámot viselte, vagyis a 27. ismétlődött tévedésből, addig mostantól (BA) kezdve néhány kiadáson át a sorszámozás 27, 28, 28[!], vagyis a 28. számnál történt a hibás kettőzés. Általában a szövegben, annak beosztásában és minden más esetben jól érzékelhető az a nagy igyekezet, amellyel az új nyomdatulajdonosok elődeik, a LANDEREREK jól bevált és hosszú évtizedeken keresztül közreadott csíziókiadásait utánogni akarták.

Ugyanezt a szinte változatlan állapotot lehet tapasztalni a szövegben az 1844. évi kiadásnál is (BQ), amelynek még a tördelése is szinte sorról

61. PETRIK I. 472.

62. JAKUCS István: *A csízió és kalendárium története különös tekintettel a debreceni régi naptárakra.* — *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964.* Debrecen 1965, 207. l.

63. 61. jegyzet.

64. 61. jegyzet.

65. 62. jegyzet.

66. 62. jegyzet.

67. *Magyar Könyvészet 1901–1910.* Szerk. PETRIK Géza. I. köt. Bp. 1917, 174. l.

sorra megegyezik a négy évvel korábbiével (BA). Talán mégis a legfeltűnőbb az, hogy most már nem csak a kiemelő-, de a nagyobb szövegtípusban is következetesen használatba vették a hosszú „ő”-t és „ű”-t.

Az 1848. évi kiadás (BB) — eltekintve a történelmi évszámtól — több szempontból is figyelemreméltó. Ettől kezdve — GYURIÁN előző évben történt kiválása után — a csíziokat már egyedül BAGÓ Márton jelentette meg. Ugyancsak ez az első kiadás, amelynek címe már nem a több mint két évszázada megszokott „Cisio”, hanem „Csízio”. Ez az ortográfiai változtatás máshol már valamivel korábban is megtörtént, ráadásul nem kisebb irodalmi személyiség tollából, mint CSOKONAI VITÉZ Mihály. Az *özvegy Karnyóné s két szeleburdiak* című színjátékában a III. felvonás első jelenésében Kuruzs-zsal — többek között — a következőket mondatta: „Rólad rosszat mond csízio, Jeled vagy bak, vagy skorpió.” A költő 1799-ben írta ezt, de nyomtatásban csak 1844-ben látott napvilágot.⁶⁸ A „cs” hangnak ez a ma is használatos jelölése a „csízio” szón (mind a címlapon, mind a tartalomjegyzékben) kívül csak a cím szövegében észlelhető egyetlen helyen (csillagok). Ez a helyesírási változtatás ezen a szűk körön túl tehát ekkor még nem terjedt túl, mert különben az egész kiadványban még továbbra is a korábbi „ts” áll.

JAKUCS István⁶⁹ az előbb ismertetett 1848. évi kiadáson (BB) kívül még tudni vélt egy 1850. éviről (BC) is, amelyből példányt ugyancsak a Budapesti Egyetemi Könyvtár őrizne. Ilyen azonban ott a katalógusok szerint nem található. Arra lehet gondolni, hogy talán elírás történt az évszámában, hiszen az 1852. évi kiadást (BD) valóban ez a gyűjtemény őrzi.

Ebben az 1852. évi csízioiban (BD), az 1848. évi kiadásnál (BB) először újra teret kapott „cs” jelölés nem szorítkozott csupán a „csízio” szóra, hanem ettől kezdve most már az egész kötetben érvényesült. Ezzel párhuzamosan természetesen a „tz” jelölést is a „cz” váltotta fel (pl. nyoltz — nyolcz), amely azután az összes későbbi BAGÓ-féle csíziokiadásban így található. Ekkor használták csízioiban első ízben a „zs” hang jelölésére — a korábbi „s” helyett — a modern helyesírási gyakorlatnak megfelelő „zs”-t. Ezen túlmenően további, következetes, helyesírási változtatás is észlelhető a korábbiakhoz képest: pl. „kívánnya” — „kívánja”, „éjtszaka” — „éjszaka”. Régi nyomdászgyománnyal történő szakításnak számít, hogy ettől kezdve az őrszó elmaradt a BAGÓ-féle csízioikban.

PETRIK Géza⁷⁰ hírt adott egy 1854. évi BAGÓ-féle csíziokiadásról (BE) is, amely terjedelme⁷¹ alapján megegyezhetett a korábbiakkal. Pédány belőle ma nem ismeretes, hacsak az évszám nem tévedés 1844. helyett (BQ).

Az 1855. évtől módosult a csízioinak a 18. század kb. utolsó negyedétől (H, ill. Q) állandó terjedelme, amely nyolc ívben összesen 128 lap volt. Ettől kezdve ugyanis mintegy negyedszázadon át (BF — BM) kilencedik ívvel

68. *Csokonai Mihály minden munkái*. Kiadta SCHEDEL Ferenc. Pest 1844, 704. has. — *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Bp. 1967. I. köt. 544. l.) számára a „csízio” szó harmadik értelmezéséhez (álmoskönyv-jóskönyv) CSOKONAI e sorai szolgálták legrégebbi előfordulásként. Vö. 1. jegyzet, 11. jegyzet.

69. 62. jegyzet.

70. *Magyarország bibliographiája 1712—1860*. I. Bp. 1888, 472. l.

71. 8° 126 [2] lap.

bővülve — mindenek előtt a lényegesen nagyobb fokozatú szövegtípus (előbb 71 mm, most 98 mm húsz soronként) miatt — az összterjedelem 144 lapra nőtt.⁷² Ez természetesen az egész kötet tördelésében változtatásokhoz vezetett. Maga a szöveg azonban lényegében továbbra is a korábbiakéval egyezik.

Különös érdekessége az 1855. évszámmal jelölt csízióknak, hogy az ismert négy példány három egymástól teljes egészében eltérő szedésről készült. Ezek szerint legalább három különböző kiadást ugyanazzal az év-megjelöléssel adtak ki. Ma már csak találgatni lehet ennek okát, mert biztos alap a magyarázatra nincs. Lehet, hogy ez a dátum a cenzúrahatóságok félrevezetésére szolgált, de az sem zárható ki, hogy az adóhatóságok megfélemlítésére. Tény az, hogy a két, pesti, 1830. évszámú kiadáson (U, V) kívül — a mai ismeretek szerint — csak ez a három 1855-ös csízió (BF, BG, BH) esetében fordul elő, hogy több kiadvány viseli ugyanazt az évszámot.

A korábban alkalmazott és beváltak nevezhető módszerekkel nem jelent gondot a három 1855. évszámú kiadás időrendjének megállapítása. (Megjegyzendő, hogy az illusztrációnak és a papírnak a későbbiekben tárgyalandó vizsgálata csak megerősíti a szövegösszevetés alábbi eredményeit.) A legkorábbi 1855. évszámú kiadásban (BF) az eddig számozás nélkül maradt „Tábla, melyből megismerni mindegyik égbeli jegyben mit kell tenni. . .” című fejezet végére elnyerte a korábban kimaradt 10. sorszámot. Ettől eltekintve beosztásában és helyesírásában az 1852. évvel (BD) mutat nagyfokú egyezést. Ilyen elsősorban a nagybetűs szókezdések (németes módon főleg a főnevek esetében) sűrűbb használata, amelyet azután a későbbi 1855. évi kiadásban (BG) már sok esetben a kisbetűs megoldás váltott fel. Ilyen szópárokat egyedül az első levélről is bőven lehet egymással szembeírni: „Hónapban” — „hónapban”, „Complexiójáról” — „complexiójáról”, „Pesti” — „pesti”, „Mesternek” — „mesternek”. Ezzel párhuzamosan más helyesírási változtatás is észlelhető a későbbi 1855. évszámú kiadásban (BG), amelynek legjellegzetesebb példája, hogy a korábbi „esső”-ből ekkor lett következetesen „eső”.

A legkésőbbi, harmadik kiadás az 1855. évszámmal (BH) több további változtatást vezettek be. Különösen feltűnő a latinos szavak magyarosítása. Egyedül az öröknaptárban a szentek neve mellett álló megjelölések közül is több ilyen található: „Mártyr” — „vértanú”, „Confessor” — „hitvalló”, „Doctor” — „hittudor”. Akad olyan egyetlen szó is (B₂b — 3. sor) a három 1855. évi kiadásban, amelyben a fentiekben körvonalazott modernizálás egymagában is érzékelhető: „Astronomusok” (BF) — „Asztronomusok” (BG) — „Csillagászok” (BH). De nem csak a latin, hanem a némeredetű szavak kiküszöbölésére is történt kísérlet: az eddigi „fertály” helyett ekkortól „negyed” olvasható.

Az idegen szavak magyarosítása a második és a harmadik 1855. évszámú kiadás (BG, BH) között együtt járt további helyesírási modernizálással. Érdeemes a legfeltűnőbbeket kiemelni: elmaradt a hiányjel a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt álló határozott névelő után (a korábbi „a” helyett

72. Feltehetően ezzel vásárlói igényt kívántak kielégíteni, hiszen az idősebb, távollátó emberek csak nagyobb, „öregebb” betűket tudtak elolvasni.

már csak „a”), továbbá a birtokost jelölő szó végéről az elhagyott „nak”, ill. „nek” képző helyett is („Az erek’ vágásáról” helyett „Az erek vágásáról”).

Korszerűsítették továbbá a magyar kifejezések egy részét is. Így az öröknaptárban a Nap már nem „támad”, hanem „kel”, míg a hónap valamelyik csillagképe nem „mégyen”, hanem „lép”. A címekben a modernizálás mellett rövidítésre is törekedtek az igazítások során. Így lett az „Előre bocsájtott tudósítás”-ból „Előszó” és a „Lajstroma a dolgoknak, melyek a csízió után e könyvecskében következnek”-ből „Tartalom”. A változtatás kiterjedt a fejezetszámok megigazítására is. A fentiekben már szó esett, hogy 1840-től (BA—BG) a korábbi 27. helyett a 28. fejezetszám ismétlődött tévesen. Ezt a hibát most észrevették és kijavították. Azonban a gondosság csupán néhány lapra terjedt, mert most viszont a 32. sorszámot adták két egymást követő fejezetnek.

Jelentős modernizálásnak számít, hogy ekkor (BH) az ívek jelölése a nyomdászatban már a 15. század óta használatos betűk helyett, a ma is érvényes gyakorlatnak megfelelően, arabs számmal történt. A betűs megoldás esetén ezeket korábban általában a füzet közepe utáni első levéllel bezárólag minden rektó alján feltüntették. (Így történt ez a budai csíziókban is a K. kiadással bezárólag, míg Pesten még a 19. század elején is (S).) Ezzel szemben számozást mostantól (BH) kezdve már csak az ív első és — csillaggal — a második levele kapott.^{72a}

AKANTISZ Viktor katalógusa adott hírt először az 1865. évi csízióról (BJ), min a TODORESZKU-féle nevezetes gyűjtemény időrendben utolsó darabjáról.⁷³ JAKUCS a példányt már az Országos Széchényi Könyvtárból közölte.^{73a} Ez a kiadás szövegében és beosztásában olyan nagyfokú egyezést mutat a legkésőbbi 1855. évszámú kiadással (BH), hogy csak a leggondosabb vizsgálat alapján lehet a kettőt egymástól megkülönböztetni. Az utányomás sorról sorra, sőt szóról szóra történt.^{73b} Az azonos szöveget pontosan ugyanazokkal a betűtípusokkal is szedték mindkét kiadásban, amely alól csak igen kevés kivétel akad.^{73c} A megkülönböztetést még leginkább annak alapján lehet megtenni, hogy a füzeteket a lap alján jelölő arabs szám a szöveghez képest többnyire kicsit eltérően helyezkedik el a két kiadásban, továbbá

72a Érdekes jelenség figyelhető meg az időrendben ezt közvetlenül megelőző, ugyancsak 1855. évszámot viselő kiadásban (BG). Itt a füzetek megkülönböztetése ugyan még az első lap alá helyezett betűvel történt, de a második levél esetében két alkalommal (a „C” és az „I” ívekben) e betű mellé nem az eddig mindig szokásos „2” számot, hanem — mintegy átmenetként — a későbbi, arabs számmal történő megoldásra jellemző csillagot helyezték.

73 22. jegyzet. 84. l.

73a 62. jegyzet.

73b Szinte egyedülálló esetnek számít, hogy a szöveg a 85. és 86. lapok között egyetlen szótagban ugyan, de eltérően oszlik meg: vízkórság-//ba esik (BH), ill. vízkórságba// esik (BJ).

73c Ugyanahhoz a betűtípushoz e két kiadásban eltérő kérdőjelet alkalmaztak a II. (23. lap) és a XXX. (94. lap) fejezet címszövegének végén. Más esetben (az utolsó, sorszám nélküli fejezet címében a 141. lapon) ugyanabból a betűtípusból előbb verzálissal (BH), majd kurrenssal (BJ) történt a kiemelés. Egyetlen eltérés akad csupán a betűtípusban: a XLIII. fejezet címét (121. lap) előbb a szövegtípus kurzívájából szedték, akárcsak „A lovak betegségeiről való orvosságok” egyes alcímeit (BH), később (BJ) azonban más, kiemelő típussal.

hogy az öntött, sima lécek összeállítása sokszor más és más méretű darabokból történt.

Nincs még két olyan ismert csízókiadás, amely minden tekintetben annyira hasonlítana egymáshoz, mint ez a legkésőbbi 1855 (BH) és az 1865 (BJ). Ha az eltérő évszám nem hívná fel a figyelmet, szinte bizonyosra vehető lenne, hogy az egyszerű bibliográfiai ellenőrzés elsiklott volna a minimális eltérések felett. A szedés azonban akármennyire is szinte megtevesztően azonosnak tűnik, mégis ennek ellenére elejétől a végéig más. Jogosnak látszik tehát annak feltételezése, hogy a ma ismert harmadik, időrendben legkésőbbi kiadás, amely az 1855. évszámot viseli (BH), közvetlenül az 1865. évi (BJ) előtt készült. A fentiek szerint tehát a három egymástól eltérő 1855. évi kiadás egy évtizeden belül látott napvilágot: az első (BF) feltehetően valóban 1855-ben, a következő (BG) valószínűleg 1860 táján, míg a harmadik (BH) a múlt század hatvanas éveinek első felében, közvetlenül 1865 (BJ) előtt.

Az 1871. évi csízó (BK) szövege lényegében megegyezik a két korábbiéval (BH és BJ), de azt most sok esetben más betűtípussal szedték. Így a tördelésben is eltértek 1871-ben az előképektől, különösen a kiadvány első felében.^{73d} A végéhez közeledve azonban a beosztás hasonlatossága egyre fokozódik: az utolsó füzetek már szinte sorhű utánnyomásnak számítanak. Váratlanul hat ezek után, hogy a „Tartalom” utolsó sora „Az országokról és fővárosokról” címet tünteti fel (BK), amelyet korábban (BH és BJ) nem közöltek.

Amilyen kis lépésekben történt eddig a csízó szövegében — az egyetlen 1833. évi kiadás erőteljesebb változtatásától eltekintve — a sok, folytonos, apró igazítás, olyan ugrásszerű a modernizálás az 1873. évi kiadásban (BL). Most már nemcsak arról van szó, hogy helyesírási finomításokkal, vagy az idegen szavak megfelelő magyar kifejezésekkel történő helyettesítésével igyekeztek a csízó megjelentetői az immár több mint kétszáz esztendőes szöveget olvasmányosabbá tenni, hanem az 1650 óta értelmét változtatott és elavult szavak, ill. fordulatok egész sorát igazították meg. E törekvés illusztrálására álljon itt — az eltérések kurzív betűkkel történt kiemelésével — csupán az első fejezet címe és első mondata:

1871-ből (BK)

A föld kerekiségéről, *temérdekségéről* és *szélességéről*.

A csillagászok és az égbe néző mes-
terek azt találták, hogy az égen
való egyik *grádicsnak* van 700 stá-
diumja, melyekből egy tizenkét lé-
pést és öt lábnyomot *tart*.

1873-ból (BL)

A föld kerekiségéről, *területéről* és
nagyságáról.

A csillagászok és az égbe néző mes-
terek azt találták, hogy az égen
levő egyik *lépcsőnek* van 700 stá-
diuma, melyből egy tizenkét lépést
és öt lábnyomot *tesz*.

Talán nem téves a feltételezés, hogy a fentiekben körvonalazott modernizálási törekvés, amelyet majd az illusztrációk ismertetése még inkább

73d Így az I. fejezet korábban (BH és BJ) még a 22. lapon, most (BK) a 23. lapon kezdődik.

bizonyít, annak tudható be, hogy éppen 1873-ban vette át ifj. BAGÓ Márton a nyomda vezetését apjától.

Amilyen jelentős változások voltak észlelhetők a szövegben 1871 (BK) és 1873 (BL) között, annyira kevés módosult ez utóbbi és az 1873. évi (BM) csízió között. Egyedül talán a fejezeteknek már évszázadok óta szinte hagyományosan hibás sorszámozását igazították végre meg, amikor is a 32. sorszám ismétlődését szüntették meg. Ezzel a fejezetek száma 43-ról 44-re emelkedett. A nagy hasonlatosság leginkább azzal magyarázható, hogy 1871-ben olyan jelentősen modernizálták a szöveget, hogy további apró igazítások szükségességét ez alkalommal már nem érezték. A modernebb vágású szövegtípus bevezetése tűnik talán a korábbi korszerűsítés logikus folytatásának.

A legfeltűnőbb változás, ami az 1882. évi kiadásban (BN) észlelhető az, hogy az 1855-től (BF) nyolcra kilenc ívre emelt terjedelmet ismét jelentősen csökkentették: 144 lapról 132 lapra. Ennek érdekében — különösen a kötet derekától kezdve — a tördelésben igyekeztek helyet nyerni. A legjelentősebb megtakarítást azonban az utolsó, „Az országokról és fővárosokról” szóló, fejezetszám nélküli rész elhagyása jelentette. Hozzájárulhatott ehhez — a terjedelemcsökkenés szándékán túl — még az is, hogy ez a szövegrész az elmúlt századok során nyilván már különösen elavulttá vált, hiszen az országoknak és a városoknak az értékrendje, fontossága az idők folyamán jelentősen megváltozott, ill. eltolódott.

Ezzel párhuzamosan azonban némi szövegbővülés is tapasztalható: a lovak gyógyításáról szóló rész végére hét új pont került ekkor, amelyek másféle háziállatok (marha, birka) betegségének orvoslásáról szólnak. Figyelmet érdemel még az a körülmény is, hogy a címlap alján az eddig 1848 óta (BB) egyedüli megjelentetőként szereplő „Bagó Márton” mellett feltűnik az „és fia” megjelölés. Modernizálásnak tekinthető, hogy az eddig fent középen álló lapszámzás ekkortól a lapszélre került. Jellemzőnek kell tartani azt is, hogy a magyaros helyesírást immár a hónapok latin nevére is kiterjesztették: pl. „Augustus” — „Augusztus”.

A szegedi Somogyi Könyvtárból címlap nélküli és az utolsó ívét is nélkülöző példány formájában (jelzete: Hg 326) olyan csíziókiadás (BR) került elő, amely az összes többi ismerttől eltér. A kötetet, tördelése, betűtípusai stb. alapján megállapíthatóan, amint ezt a később tárgyalásra kerülő illusztrációk is csak megerősítik, a budai BAGÓ-nyomdában készítették. Az eddig ismertetett csíziók közül a legnagyobb hasonlatosságot több ponton az 1882. évvel (BN) mutatja. Így a 8. fejezetnek nem csak a betűtípusai, de az ott — valamint szórványosan még a 25. fejezetben is — alkalmazott, öntött naptárjelek egyedül e két kiadásban azonosak.

E kiadásban a modern nyomdászati igényeknek megfelelő változás észlelhető az ívjelzés kapcsán. Az ehhez igénybe vett számozás továbbra is a lap jobb alsó sarkában látható, de minden ív első lapján ehhez — a bal alsó sarokban — a kis betűfokozattal szedett „Csízió” szó társult. Erre a mai nyomdai gyakorlatban is alkalmazott megjelölésre azért volt szükség, hogy az üzemen belül egyidejűleg előállított, különböző kiadványok ívei a kötetté formáláskor, az ún. összehordáskor, össze ne keveredjenek.

Időrendben utolsónak kell tartani azt a csíziót, amely — a 19. század eleje óta (L) feltehetően elsőként újra nem visel évszámot (BP). Ennek terjedelme további csökkenést mutat: a korábbi 144, majd 132 lap helyett most már csak 127 lap. Így tehát ismét nyolc ívből áll, mint 1855 (BF) előtt.

A két legutóbbi kiadás (BR, BP) több vonatkozásban is megegyezik egymással, ugyanakkor eltér a korábbiaktól. Így a szöveg beosztása, ill. tördelése sorról sorra, pontosan azonos mindkettőben akárcsak a 10. fejezetben használt naptárjelek, vagy az ívek első lapjának alján alkalmazott Csízió megjelölés. Ezek szerint mindkettő az 1882. évi csíziót (BN) követően jelent meg.

Az, hogy melyik előbb, ill. melyik később, ugyancsak egyértelműen megállapítható. A legbiztonságosabb támpontot ehhez azok az azonosságok szolgáltattak, amelyek — a fentiekben már leírtakon túl — az 1882. évi kiadás (BN) és a szegedi példány (BR) között található, ugyanakkor viszont eltérést mutatnak az évszám nélkülítől (BP). Ilyenek a szövegen belüli kiemelés kurzívvval (BN, BR), ill. ritkítással (BP); a villámlásról szóló fejezet végétől visszaszámolt negyedik mondatában „horizon” (BN, BR), ill. „horizont” (BP); a felhasznált papír minősége stb. Tehát a szegedi példány (BR) az 1882. évi (BN) és az évszám nélküli kiadás (BP) között látott napvilágot a BAGÓ-műhelyben.

Hátra van még ennek a két legutolsó, évszám nélkül fennmaradt kiadásnak (BR, BP) a datálása. A fentiek alapján bizonyos, hogy mindkettőt az 1882. évit (BN) követően nyomtatták. 1874-ben (BM) a fiatalabb BAGÓ Márton neve, akárcsak korábban apjác, egyedül szerepel a címlap alján. 1882-ben (BN) ehhez már az „és fia” megjelölés csatlakozott. A most vizsgált évszám nélküli csízió ez már az „és fiai” kifejezésre módosult. PETRIK Gézának a 20. század első évtizedének hazai kiadványait sommázó bibliográfiájában található leírás⁷⁴ ráillik erre a kiadásra. Az Országos Széchényi Könyvtár példánya a RÓZSA Kálmán és neje által beszolgáltatott 1909. évi kötelespéldány-naplószámot viseli.⁷⁵ Ezek után feltételezhető, hogy e kiadás ebben, vagy az ezt közvetlenül megelőző esztendőben készült. A szegedi példány megjelentetésére 1882 (BN) és 1909 (BP) között, tehát valószínűleg a múlt század utolsó évtizedében került sor.

ILLUSZTRÁCIÓ

Miután az 1833. évi csízió (M), amely egyben utolsóként még a LANDERER nevet viselte címlapján, a könyvdíszek között nagyarányú változtatásokat vezetett be, az ezt követő 1840. évi kiadásban (BA) e téren is igen szerénynek nevezhető a módosítás. A legjelentősebb változás is csupán abból áll, hogy a növekvő és a fogyó holdat kezében tartó férfi metszete (104. lap — 72. ábra) ettől kezdve ismét arról a dúcra készült, amely a LANDERER Anna

74. *Magyar könyvészet 1901—1910.* I. Bp. 1917, 174. l.

75. A könyvön 235, viszont a naplóban 236. sorszám áll.

nevével jelölt, évszám nélküli kiadásban (L) tűnt fel először és eddig egyedül.

A továbbiakban csupán az illusztrációk legszembetűnőbb változásaira szorítkozva az egyes kiadások képanyagáról az alábbiakban lehet beszámolni. 1844-ben (BQ) a tenyérjósítás illusztrációjául szolgáló metszetnek (92. lap — 39. ábra) a korábbiakban már egyre töredezettsébé vált keretét immár végleg és teljesen eltávolították. A napórának a szabadban történő használatát bemutató metszet (109. lap — 42. ábra) mellől pedig elhagyták a „Tél” és „Nyár” szövegű, szedett betűkből készült feliratot. 1848-ra (BB) Jupiter képén (28. lap — 64. ábra) botjának végéről letörött, ill. eltűnt a sas.

A következő kiadásokra is a néha már több mint egy évszázada állandóan használt könyvdíszek fokozódó elkopása a jellemző. Jól érzékelhető ez a folyamat különösen 1855-től (BF) az érvágást illusztráló metszeten (84. lap — 39. ábra), majd az időjárást vizsgáló, három alakot ábrázoló kép (96. lap — 36. ábra) jobb kerete vásott el fokozatosan (BG, BH, BJ, BK).

Az 1855. évszámmal legkésőbb megjelentetett csízióban (BH) azonban az eddigiekhez képest már jóval jelentősebb változtatásokra került sor. Így az éjszakai holdfény hosszát mutató kerek táblázat közepén álló városkép felett ismét 11 csillag ragyog (57. lap — 37. ábra). A kép pontosan megegyezik az 1833. előtti budai csíziókban (F—L) használtakal. Tehát itt ismét a régi LANDERER-készlethez nyúltak vissza. Ezen túlmenően — 1833 óta első alkalommal — új dúcot is igénybe vettek az illusztráláshoz. Az időjárást vizsgálók 47×65 mm méretű képe (125. ábra), amely már Kolozsvár óta mindig három alakot ábrázol, ez alkalommal is a címlapra került. A vízszintes sávozáson kívül a jobb oldali címer, ill. annak utánérése is azt bizonyítja, hogy ez a budai csíziókban már a 18. század óta (H) használt metszet (47. ábra) alapján készült, amelynek most a helyére is került. Az alakok testtartása azonos, és a munkaeszközök is nagyfokú hasonlatosságot mutatnak a két képen. Ezzel szemben teljesen eltérőek az öltözetek. A korábban számunkra idegenül ható fejfedők és ruhák helyett most mindhárom férfi hangsúlyozottan magyar viseletet hord: pörge kalap, mellény, gatyá, csizma stb.

Az 1865. évi kiadás (BJ) illusztrációi is teljesen megegyeznek a legkésőbbi 1855. évszamoséival (BH), akárcsak a szöveg. Egyedül a kis hónapképek (51—62. ábra) mellett két oldalt látható és az öntött díszek között vízszintesen fekvő, egy-egy felkiáltójel elhelyezése mutat helyenként eltérést,^{75a} sőt egy alkalommal ez az ún. díszítő cifra egészen idegen.^{75b}

1871-re (BK) a régi metszetek egy része hovatovább elfogadhatatlanná kopott (pl. érvágó tábla a 84. lapon — 38. ábra), törött (pl. az évszakok az 59. lapon — 45—46. ábra), ill. csorbult (pl. a bal alsó sarok a növekvő és a fogyó holdat kezében tartó alaknál a 114. lapon — 72. ábra). Így tehát nagyon megérezték a helyzet a csízió illusztrációi közül a mintegy másfél év-

75a Ilyen eltérés tapasztalható a következő lapokon: 5, 7, 10, 73, 74, 76, 82. és 83.

75b Az 1855. évi kiadásban (BH) a 11. lapon.

század óta használtak teljes lecserélésére. Ez — a fentiekben vázolt jelentős szövegmodernizálással párhuzamosan — az 1873. évi kiadásban (BL) történt meg. Az új metszetek stílusa általában a legkésőbbi 1855. évszámú kiadás (BH) címlapján feltűnt magyaros, sávozott képhez (125. ábra) hasonlít, de annál valamivel színvonalasabb kivitelben és ha lehet még romantikusabb felfogásban. A négy évszakot (59. lap — 126—129. ábra) keret nélkül egy-egy állatövi kép (tavasz — kos — 126. ábra, nyár — rák — 127. ábra, ősz — mérleg — 128. ábra, tél — bak — 129. ábra) felhőn lebegő naturalista ábrázolása alatt a falusi életből vett és nemzetközileg alkalmazott,

125. ábra. Az időjárást figyelők első képe Bagónál

de ismét hangsúlyozottan magyaros színezetű jelenet, szinte idill jelképezi, amelyek mérete átlagosan 38×39 mm. Az időjárást vizsgáló három alak képe (125. ábra) nem ismétlődik a szövegben, amint ez korábban (pl. F—G) nem egyszer előfordult, hanem ehhez most az eddigieknél jóval nagyobb méretű, 64×85 mm-es új metszet készült (96. lap — 130. ábra). Ennek kivitele és felfogása megegyezik az évszakokéval (126—129. ábra), míg kompozíciója (két férfi és egy nő) LANDEREREKEN és LŐCSÉN át KOLOSZVÁRIG mutat vissza. Ezen belül a beosztás (a női alak a jobb szélén) a pesti LANDERER-féle illusztrációhoz (108. ábra) hasonlít.

Pontosan az előzőek stílusjegyeit viseli magán „A holdnak elfogyása és megtelése” feliratot viselő illusztráció (114. lap — 131. ábra), amely ugyancsak nagy méretű: 62×84 mm. Különösen érdekes a fogyó és a növekvő holdat kezében tartó, tehát elvben a csíziók hagyományaihoz igazodó, de most már csizmás, mellényes magyar férfialak háttére. Itt ugyanis a falut jelképező lakóházak, tempom és szélmalom mellett feltűnik az iparosodás első jele: a füstölő gyárkémény. Az utolsó, új, nagy méretű (64×84 mm) kép a primitív, tenyérben kialakítható napórának a szabadban történő használatát hivatott bemutatni (120. lap — 132. ábra). A kompozíció itt is hagyományos, de a két alak ez alkalommal viseletében hangsúlyozottan magyar.

126–129. ábrák. Az évszakok ábrázolása Bagónál

130. ábra. Az időjárást figyelők második képe Bagónál

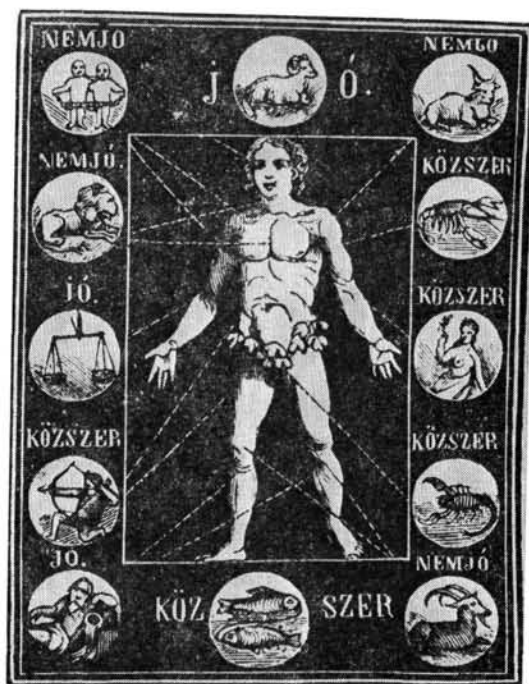
Még három új metszetről kell beszámolni, amely 1873-ban (BL) tűnt fel először a csíziókban. Ezek jellege nem tette lehetővé a magyaros jelleg kidomborítását, hiszen egyrészt csaknem ruhátlan alakról, másrészt két csupasz tenyérrel van szó. Az érvágási tanácsadás illusztrációja (84. lap — 133. ábra) kettős keretbe zárt fekete alapon fehérben mutatja az alakokat 85×65 mm méretben, amelyek lényegében megfelelnek a korábbi ábrázolásoknak. A feliratok („jó, közszer, nem jó”) ugyancsak fekete alapon

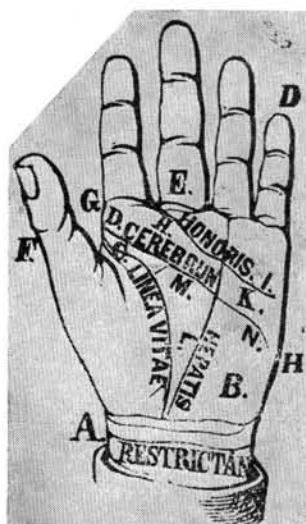
131. ábra. A holdfázisok bemutatása Bagónál

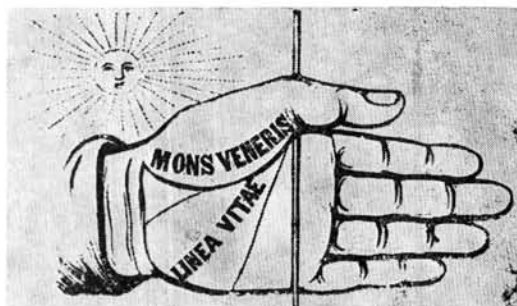
132. ábra. Útmutató az ún. kézi kompasztom használatához a szabadban Bagónál

133. ábra. Illusztráció az érvágási tanácsadáshoz Bagónál

134. ábra. Illusztráció a tenyérjósláshoz Bagónál

135. ábra. Illusztráció az ún. kézi kompasztom használatához Bagónál

fehérek. A tenyérjólás illusztrációja (92. lap — 134. ábra) keret nélküli 65×40 mm méretű. Feliratozása és jelölése — meglepő módon — jelentősen eltér elődeitől, ugyanakkor kevésbé primitív, ügyesebb rajzolatú. Utolsónak maradt a másik tenyérkép, mely az abban kialakítható napóra, az ún. kompasztom használatát volt hivatott bemutatni (116. lap — 135. ábra). A keret nélküli 40×66 mm méretű metszet elhagyta az égtájak jelölését, ettől eltekintve hűen követte elődeit.

1875-ben (BM), a nagy felfrissítés után csupán egy jellegzetes változás ismerhető fel: az éjszakai holdfény hosszát mutató kerek táblázat (57. lap — 71. ábra) közepén tíz csillag áll. Ez nem más, mint az 1833-tól (M) több kiadáson át (BA—BG) használt dúc. Ugyanitt tapasztalható a változás 1882-ben (BN) is: újra a nagyon régi, 11 csillagos metszetet vették használatba (57. lap — 37. ábra). A szegedi unikumban (BR), valamint az utolsó, évszám nélküli BAGÓ-féle csízióban (BP) is ennél a képnél történt változás: visszatért a korábbi tíz csillagos dúc (54. lap — 71. ábra).

TICHY-Csíziók

JAKUCS István tudósított arról,⁷⁶ hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, az ún. debreceni kollégiumi könyvtárban egykor két címlap nélküli csíziót forgatott. Kérésre ezek alapján módomban volt tanulmányoznom az említett gyűjtemény két csíziókötetét: az egyik (A 3034) valóban címlap nélküli, míg a másik (A 1358) — eltekintve a címlap jobb alsó sarkában egykor állott évszámtól — teljes példány. Ez előtt azonban még jól olvasható a „Nyomtatta Tichy Al. Nagyváradon” szöveg.

Ez utóbbi kötetben található metszetek sorra megegyeznek a címlap nélkül fennmaradt kiadásban láthatókkal, ugyanakkor mindkettő többé-kevésbé eltér az összes ismert többi csízió illusztrációjától. Így bizonyosra vehető, hogy mindkét debreceni példányt eredetileg a nagyváradai TICHY-nyomdában állították elő. TICHY János 1806-tól vezette a nagyváradai szemináriumi nyomdát, amelyet 1808-ban meg is vásárolt. 1839-től fia, TICHY Alajos vezette a műhelyt 1862-ben bekövetkezett haláláig.⁷⁷ Az utód, TICHY Ákos 1872-ig egyedül irányította az officinát, amikor is HOLLÓSY Lajossal társult, aki 1874-ben megvette tőle az egész nyomdát.⁷⁸ A nagyváradai TICHY-műhely egész működése során a ponyvakiadások egyik legismertebb megjelentetője volt.⁷⁹

A szöveg, amely mindkét kiadásban lényegében azonos, szinte betűhűen megegyzik a LANDERER—BAGÓ kiadásokban továbbhagyományozott lőcsei csízióval. Tekintettel arra, hogy mindkét példányról ma már hiányzik az évszám, a következőkben kísérletet kell tenni a datálásra. Ehhez jó alapot nyújtottak a többi csíziókiadásoknál a fentiekben már lefolytatott vizsgálódások eredményei.

76. 62. jegyzet 203. l.

77. *Magyar Könyvszemle* 1902. 138—140. l.

78. *Nyomdászati lexikon*. Szerk. BÍRÓ Miklós, KERTÉSZ Árpád, NOVÁK László. Bp. 1936, 476. l.

79. POGÁNY Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán*. I. Bp. 1959, 50. és 93. l.

A két debreceni példány összevetése alapján rögtön szembetűnik, hogy a címlap nélkül fennmaradt (A 3034) régebbi kiadásból származik, mint a másik (A 1358). Erre számtalan, később részben ismertetésre kerülő adat is utal, mint amilyen pl. a metszetek épebb állapota, a régiesebb helyesírás, a kézzel merített papír.

A második levélen kezdődő „A keresztyén olvasónak...” címzésű ajánlás helyesírása rögtön a pesti LANDERER-kiadások egyik jellegzetességére utal, ahol az 1806 és 1830 közötti kiadásokban (R, S, T, U, W) ugyanez olvasható. A harmadik levélen áll a tartalomjegyzék, amelynek címe Nagyváradon egészen sajátos: „Foglalat”. Ez eltér mind a LANDERER-, mind a BAGÓ-nyomdában készített kiadások megjelölésétől, ahol is 1855-ig (BG-vel bezárólag) „Lajstrom”, majd később (BH—BP) „Tartalom” szerepel. E jegyzékben a 30. fejezet címének írásmódja „Chyromantiáról”. Ez ilyen formában 1815-ig volt csak használatos LANDERERÉKNÉL (J, K, Q, R, S, T). A fejezetszámozás a mutatóban náluk korábban átugrotta a 36. számot, míg Pesten 1815-től (T, U, W) már rendbe tették ezt a botlást. Így olvasható ez már a nagyváradi nyomtatványokban is. Tehát már a tartalomjegyzékből kiderült, hogy a TICHY-féle csíziók szövege az 1815. évi pesti kiadáséhoz (T) áll a legközelebb. A kötet többi része csak megerősíti ezt a következtetést. A 8. fejezetben pl. a bikáról szóló rész végén kizárólag a pesti kiadásokból (Q, R, S, T, U, W) ismert szöveg olvasható: „28 esztendő korában hal meg.”

A két nagyváradi kiadás néhány jellegzetesebb szövegváltozatának kiemelésével alá lehet támasztani ezeknek a fentebb már említett időrendjét. A címlapos példányban elhagyták a hiányjeleket a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt álló határozott névelő után (tehát „a” helyett már csak „a”), továbbá a birtokost jelölő szó végéről elhagyott „nak”, ill. „nek” képző helyett (pl. „Merkurius' órájában” helyett „Merkurius órájában”). Ez a jelenség a BAGÓ-féle csíziókban az 1855. évszámot viselő három kiadás közül a legkésőbbtől (BH) kezdve figyelhető meg.⁸⁰

A hagyományos nyomdászgyakorlattól eltértek a címlapos példány előállításakor abban, hogy a lapok alján a következő lap szövegének első szótagját, az ún. őrszót elhagyták, amely viszont a régebbi TICHY-féle kiadványokban és Budán BAGÓNÁL 1852-ig (BD) még megtalálható. Ugyancsak a későbbi nagyváradi kiadásban jellegzetes helyesírási modernizálás is tapasztalható. Így a korábbi „esső” helyett itt már „eső” olvasható. Ugyanerre a változtatásra a BAGÓ-féle csízióknál a későbbi 1855. évszámot viselő kiadástól (BG) került sor. A két nagyváradi kiadásnál a szövegben végzett igazítások között azonban olyan is akad, amely máshol, tehát az időben párhuzamos budaiaknál sem tapasztalható. Ilyen pl. a 32. fejezet címének máshol mindig olvasható „Paraszt embereknek regulái” helyett a „Földművelő embereknek regulái” megjelölés.

80 A Budán ezzel egyidejűleg az idegen szavak magyarosítása terén bevezetett változtatás (pl. fertály — negyed, confessor — hitvalló) viszont TICHYÉKNÉL nem tapasztalható. Ugyanakkor az „asztronomusok” helyett (pl. I. fejezet első szava) már a régebbi nagyváradi csízióban is „csillagvizsgálók” olvasható, míg BAGÓNÁL ELŐSZÖR a legkésőbbi 1855. évi kiadástól (BH) fordul elő e helyen „csillagászok”.

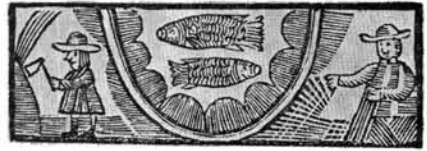
A fentiek alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a korábbi nagyváradi, ma már csak címlap nélkül ismeretes csízió feltehetően még TICHY János idejéből, az ő működésének két utolsó évtizedéből (1818—1838) való. A TICHY Alajos nevével jelölt kiadás fennmaradt példányáról leszakadt évszám pedig e nyomdász működési idejének (1839—1862) legvégéről kelhetett.

Észlelhetők a nagyváradi csíziókban olyan jelenségek is, amelyek más műhelyben csak jóval később tapasztalhatók. Így a kötet végéről már a korábbi TICHY-féle kiadványban is elhagyták az országokról és fővárosokról szóló utolsó szövegrészt, amely valóban elavult volt már a 19. század elején is, de Budán csak 1882-től (BN) vállalkoztak ennek törlésére. Ugyancsak már a korábbi nagyváradi kiadás a „cs” és „cz” jelölést alkalmazta, szemben az összes pesti (P, Q, R, S, T, U, W) és a legtöbb budai (G, H, J, K, L, M, BA, BQ, BB) „ts” és „tz” gyakorlataival szemben. Budán csak 1852-től (BD) tértek át erre a helyesírásra. Más esetekben is a későbbi nagyváradi csízió inkább tartotta magát a műhely saját, korábbi gyakorlatához, sem mint a közben átalakított BAGÓ-féle kiadásokhoz. Ilyen a tartalomjegyzék elhelyezése, amely TICHY Alajosnál elől maradt akkor is, amikor ez Budán már 1833-tól (M) a kötet végére került. Ugyanekkor változtatták meg Budán az előszó példázatában HIPPOCRATES nevét SOCRATES-re, amiről Nagyváradon ugyanúgy nem vettek tudomást, akárcsak az ugyancsak 1833-ban (M) a szövegbe betoldott jegyzetekről (pl. a IV. fejezet végén) vagy a „Phisiognomia” c. fejezet második bekezdése végéről egyidejűleg elhagyott német félmondatról, amely mint archaikus maradvány még a későbbi TICHY-kiadásban is olvasható.

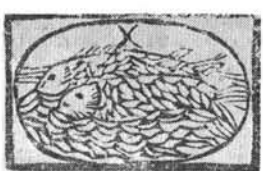
Az illusztrációk, amint erről már szó esett, mindkét nagyváradi csízióban azonosak, de ugyanakkor minden egyéb műhely által használt ilyen jellegű képtől — többé-kevésbé — eltérőek. Számuk, elhelyezésük és kompozíciójuk minden szempontból megfelel a LANDERER-féle kiadványokban láthatóknak. Leginkább a budai LANDERER-műhely fametszeteihez hasonlítanak, ezért a TICHY-féle illusztrációk ismertetésekor leghelyesebb e két típust szembeállítani.

A hónapkép-sorozat mérete általában 20—22×61—67 mm (A_{4a}—B_{3b}, E_{3a}—E_{7a} — 136—147. ábra). Jól felismerhető, hogy Nagyváradon a Budán használtak (1—12. ábra) nyomán készített dúcokat használták. Nem csupán a metszetek mérete, de azok kompozíciója, sőt nem ritkán a vonalvezetése is igen híven követi előképét, azonban LANDERERÉK illusztrációi finomabb, TICHYÉKÉ lényegesen durvább vonalakból áll. A júliusi metszet (142. ábra) tükörképe a budainak, míg a szeptemberinek (144. ábra) csak a közepén felül felhőkbe ágyazott mérleg fordult Nagyváradon visszájára.

Különösen jellemző és a budai metszetekkel való összefüggést a legmeggyőzőbb módon bizonyítja az augusztusi kép (143. ábra). Ez ugyanis csak méretében (21×64 mm) illeszkedik a sorozat többi tagja közé, de stílusában és kompozíciójában attól egyértelműen eltér. Azonban pontosan megegyezik azzal a másik hónapkép-sorozattal, amelynek augusztusi (43. ábra) és decemberi (44. ábra) metszete az időrendben második ismert budai kiadásban (G) váltotta le először az eredeti sorozat e tagjait. TICHY-ÉKNÉL azonban csak az augusztusi kép (143. ábra) tartozik ehhez a másó-

136–147. ábrák. Az első hónapképsorozat Tichynél

148–159. ábrák. Az állatövi jelek sorozata Tichynél

160—166. ábrák.
A bolygók ábrázolása
Tichynél

167–170. ábrák. A második hónapképsorozat Tichynél

dik csoporthoz. Így arra lehet gondolni, hogy a Nagyváradon alkalmazott illusztrációk — közvetlenül vagy közvetve — olyan budai csízió nyomán készültek, amely a ma ismert két legrégebbi (F, G) között látható napvilágot.

Ugyancsak a Budán megismert ábrák (13–24. ábra) hű utánmetszésének tekinthető a $19 \times 30-31$ mm méretű keretbe foglalt ovális mezőben látható csillagképek (C_4b-D_3a — 148–159. ábra). Ezek közül hét [a bika (149. ábra), a rák (151. ábra), az oroszlán (152. ábra), a szűz (153. ábra), a skorpió (155. ábra), a nyilas (156. ábra), és a halak (159. ábra)] a LANDERER-féle csíziókban láthatók tükörképei.

Az illusztrációk harmadik sorozata a hét bolygót megszemélyesítő személyek metszeteiből áll (B_6b-C_3b — 160–166. ábra). A $63 \times 40-42$ mm keretbe foglalt ábrák kompozíciója megint csak teljesen a budai-kéval (25–31. ábra) azonos. Három [Mars (161. ábra), Jupiter (162. ábra) és Mercurius (165. ábra)] azonban ezek közül tükörkép formájában tűnik itt fel. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy Jupiter (162. ábra) és Mars (161. ábra) képét Nagyváradon is következetesen felcserélték, ami pedig a pesti LANDERER-féle csíziók (R, S, T, U, W) jellegzetessége.

A négy évszak jelölésére szolgáló $32 \times 34-38$ mm méretű metszetek (D_4b-D_5a — 167–170. ábra) is a budaiak (32, 35, 45 és 46.

171. ábra. Az időjárást figyelők képe Tichynél

ábra) nyomán készültek, de ezúttal már nem kettős, hanem csak egyszerű keretbe zárták. Az eddig ismertetett sorozatokon kívül Nagyváradon a csízióban még további hat metszetet használtak illusztrálásra. A 48×68 mm méretű keretbe foglalt címlapkép (171. ábra) a szövegben még egy alkalommal (F_{3a}) megismétlődik. Ez is pontosan a budai előképet (36. ábra) követi. Az éjszakai holdfény időtartamát mutató kör alakú tábla (D_{4a} — 172. ábra) átmérője 72 mm. Miután ez a metszet mutatja a különböző nyomdákban előállított csíziókban alkalmazott más és más fametszet között a legkisebb eltérést, így természetesen a budaihoz (37. ábra) is hasonlít, de a többiétől sem tér el lényegesen. A közepén levő körben látható városkép felett számtalan csillag ragyog. Az érvágási tanácsadás 73×53 mm méretű metszete (E_{7b} lap — 173. ábra) kompozíciójában és feliratában is nyilvánvalóan a budait (38. ábra) követte. Az egyetlen eltérés csupán az, hogy a budai „közszer”, vagyis közepszerű helyett a nagyváradai felirat „köszer”.

A tenyérjólás 65×49 mm méretű metszete (F_{3a} — 174. ábra) ugyancsak a budai (39. ábra) hű utánvésésének tűnik. A növekvő és a fogyó holdat kezében tartó férfi 53×65 mm méretű képe (G_{3a} — 175. ábra) a 19. század első felében megjelent budai kiadások egy részében (L, BA—BK) alkalmazott metszet (72. ábra) nyomán készült. Hiányzik a TICHY-féle csíziókból az ún. kézi kompasztom ábrája az ahhoz tartozó szöveggel együtt. Ez néhány budai (J, K, L) és a késői pesti LANDERER-féle csíziók (Q, R, S, T, U, W) jellegzetes hiánya. Nagyváradon is az utolsó illusztráció a napóra szabadban történő használatát bemutatni hivatott 53×65 mm méretű metszet (G_{7a} — 176. ábra), amely ugyancsak a budai csíziók illusztrációját (42. ábra) követi. A „Nyár” és „Tél” feliratok TICHYék kiadványában olvashatók: ezeket a szavakat az 1833. évi budai kiadásban (M) vésték ki.

Összefoglalva a fentieket: a nagyváradai csíziók illusztrációi pontosan megfelelnek a többi nyomdában (Kolozsvár, Lócse, Buda és Pest) már ko-

175. ábra. A holdfázisok bemutatása Tichynél

176. ábra. Útmutató az ún. kézi kompasztom használatához a szabadban Tichynél

rábban használtakéval. Maguk a metszetek a budai LANDERER-kiadványokban láthatók utánvésésének tűnnek. Komolyabb gondot jelent azonban annak meghatározása, hogy ez a budai előkép melyik időből származhat. A hónapképeknél (136—147. ábra) tapasztaltak szerint igen korainak, a 18. század harmadik negyedéből eredőnek kellene lennie. Ezzel szemben a növekvő és a fogyó holdat kezében hordozó férfi (175. ábra) és a napóra szabadban történő használatát bemutató kép (176. ábra) a budai L. kiadásra utal, amely a nagyváradi csízió szövege alapján valószínűsített 1815. évi pesti előképpel (T) lehet hozzátétőleg egykorú.

Míg tehát a szöveg szerint egyértelműen a pesti, addig az illusztrációk alapján inkább a budai csíziók szolgálhattak alapul a nagyváradi kiadásoknak. Elképzelhető azonban ennek az ellentmondásnak feloldására az, hogy a csízió illusztrációinak dúcait esetleg készen, a szövegtől függetlenül vette át máshonnan TICHY. Mintha erre utalna az is, hogy a metszetek egy része már az idősebb nagyváradi kiadásban is nem ritkán megviselt benyomást keltenek. Így Jupiter (B₈a — 162. ábra) bal keretének középső, nem kevesebb mint 26 mm hosszú része hiányzik, az éjszakai holdfény hosszát mutató kerek táblázat (D₄a — 172. ábra) kerete jobb oldalt kb. 16 mm hosszan kitört, a tenyérjólás illusztrációjának (F₃a — 174. ábra) alsó kerete sérült stb.

Hogy vajon az egész illusztrációs készlet egyidejűleg készült-e a budai csízió nyomán, ill. mikor, ezek a kérdések a mostani ismeretek alapján pontosan nem tisztázhatók. Miután ma már olyan ritkák a csízió példányai, hogy szinte mindegyik más és más kiadásból származik,⁸¹ nem zárható ki az sem, hogy a TICHY-nyomda előtt esetleg más műhely — akár részben, akár egészben — már használta ezt a dúckészletet.

Figyelmet érdemel még az a körülmény is, hogy az utánvésés nem ritkán tudását és figyelmét meghaladó feladat elé állíthatta annak nyilván nem túlságosan nagy képességű metszőjét. Jól példázza ezt az érvágási tanácsadás illusztrációjának (174. ábra) felirata. A mindössze három szóból („jó”, „köszér” és „nem jó”) álló szövegben a „nem” szó „N” betűje három közül egy alkalommal fordított szárral („N”), míg a „köszér” szó „R” betűje mind a hat alkalommal tükörképben, vagyis „Я” formában olvasható. Miután a fából készült dúc kidomborodó vonaljai a levonaton azután tükörképben jelentkeznek, valószínű, hogy a fentiek az ügyetlen vésnök hibájának tulajdoníthatók, megerősítve azt a különben is jogos feltételezést, hogy ezek az illusztrációk utánvésések.

A két TICHY-féle csízióban az illusztrációs anyag, amint már erről többször is szó esett, azonos. Csupán az évszakok képeinek sorrendjében észlelhető eltérés (D₄b—D₅a). A márciusi kos (167. ábra) a régebbi kiadásban a nyár, a későbbiben pedig a tavasz jelképe, a novemberi nyilas (168. ábra) előbb az ősze, majd a nyaré, a szeptemberi mérleg (169. ábra) először a tavaszé, másodszor pedig az ősze. Egyedül a decemberi bak (170. ábra) szerepel mindkét kiadásban helyesen a tél helyén.

Az azonos metszetek dúcai a két kiadás között feltehetően eltelt több évtized során elég szembeszökő módon megviselődtek. Ez derül ki, ha az

81. Jól példázza ezt a debreceni nagykönyvtár két csíziója, amelyek a nagyváradi csízióknak ma unikális dokumentumai. E gyűjteményen kívül ilyen kiadvány még sehonnan sem került elő!

újabb kiadás illusztrációit összevetjük a régebbiével. Megállapítható ekkor, hogy pl. Jupiter (B_{8a} — 162. ábra) keretének jobb felső sarka kitörött, az éjjeli holdfény hosszát mutató, kör alakú tábla (D_{4a} — 172. ábra) külső kerete két további helyen is hiányossá vált. A legsúlyosabban a csillagképek kis alakú metszetei viselődtek meg: ezek fele [a kos (C_{4b} — 148. ábra), a szűz (C_{8a} — 153. ábra), a bak (D_{2a} — 157. ábra), a vízöntő (D_{2b} — 158. ábra) és a halak (D_{3a} — 159. ábra)] több-kevesebb sérülés nyomait viseli magán. Ennek alapján aligha elhibázott az a következtetés, hogy a nagyváradi TICHY-nyomdában a ma ismert két kiadáson kívül, de mindenekelőtt a kettő között, a csízó még máskor, feltehetően több alkalommal is, napvilágot látott.

A HAGYOMÁNYOS CSÍZÓ

Összefoglalva a fentieket megállapítható, hogy a Lócsén 1650-ben először kiadott csízó egészen a 20. század elejéig lényegében változatlan szöveggel és illusztrációkkal jelent meg. Ez az igen olvasott népkönyv több mint negyed évezreden át olyan kelendőségnek örvendett, hogy érdemes volt újra meg újra kinyomtatni. Miután a lócsői kiadás túlnyomó része 16. századi előzményekre vezethető vissza,⁸² az egész kiadvány ma már több, mint négy évszázados múltra tekinthet vissza. Ez a kötet vásárlóinak, ill. olvasóinak rendkívül hagyományhű, joggal mondhatni maradi voltára utal. A lényegében azonos szöveget, amelynek jelentős része babonászerű, asztrológiai jóslásokkal foglalkozik, a tudományos ismereteknek az évszázadok során bekövetkezett egyre gyorsuló bővülésével párhuzamosan nyilván más és más olvasórétegek vették kezükbe. Míg a 16—17. században az akkori diákság, városi polgárság és a tanultabb parasztok voltak olvasói, addig a 20. század elejére már csak a legöregebb és legműveletlenebb rétegek forgatták ezt a népkönyvet.

Adva van tehát egyrészt az állandó szöveg, másrészt az azt olvasó naív rétegnek a társadalmon belül egyre süllyedő volta. Két határ közé szoríthatók ezek a személyek: egyfelől — legalábbis egy részüknek, a felolvasóknak — már kellett valamelyest olvasni tudniuk, másfelől azonban az egyes korszakoknak megfelelő általános műveltség egyre alacsonyabb szintjén álltak, hiszen különben nyilván nem adtak volna hitelt a csízó mai szemmel nézve nem ritkán együgyű szövegének. Így tehát, ha változó csoportok formájában, de évszázadokon át mindig voltak szép számmal, akik érdeklődéssel és bizalommal vásárolták e könyvet. A természettudományos ismeretek ugrásszerű növekedésével, valamint az iskolarendszer kiszélesedésével a múlt század végére a hagyományos szöveg hovatovább már a legprimitívebb rétegek számára is szinte teljesen elfogadhatatlanná vált, ezért az iránta megnyilvánuló igény is rohamosan csökkent, majd e század elejére meg is szűnt.

Jól érzékelhették ezt a csízó megjelentetői. Nyilván ennek tudható be, hogy már 1833-ban Budán (M) jelentős változtatásokat végeztek mind a szövegben, mind az illusztrációk területén. Az elavulással együttjáró

82. 1. jegyzet 321—328. l.

keresetcsökkenés feltartóztatására azután 1873-ban (BL) ifjabb BAGÓ Márton a fentiekben már bővebben kifejtett és jelentősnek mondott korszerűsítést hajtott végre ismét mind a szövegben, mind az illusztrációk terén. Amikor azután Budán 1882-ben (BN) az országok és azok fővárosairól szóló, igen porossá vált, utolsó részt elhagyták, vagyis a több mint két évszázada szinte érintetlenül megtartott szerkezetet megbontották (amire Nagyváradon már a század első harmadában vállalkoztak), ez már csaknem kétségbeesett erőfeszítésnek tűnik az egyre inkább az érdektelenségbe süllyedő kiadvány iránti kereslet legalább részbeni fenntartására.

Az a körülmény, hogy ez a dúsan illusztrált magyar nyelvű szöveg több évszázadon át sok tucatnyi kiadásban, de lényegében változatlanul látott napvilágot, szinte egyedülálló lehetőséget nyújt többféle vizsgálódásra is, vonatkozzék az akár a helyesírásra, akár a könyvdíszítésre, akár a nyomdai előállításra stb. A fentiekben a kiadások időrendbe szedett bemutatása során több szempont már érvényesítésre került, de mindenkor csak a célnak megfelelő keretek között. Természetesen akár a szöveg, akár az illusztrációk tanulmányozása még sok más szempont szerint is elvégezhető lenne. Elképzelhető pl. valamennyi mondatot az összes kiadásban egyenként összevetni. Ennek során biztosan sok, további részlet is napvilágra kerülne.⁸³ Ugyanígy a különböző kiadásokban látható illusztrációk egyenkénti összevetése során lehetne újabb részletmegállapításokat is tenni.⁸⁴ Ilyen és ezekhez hasonló vizsgálódások azonban aligha módosítanák a csízio történetének egészéről felvázolt kép lényegét, ugyanakkor ezek részletes ismertetésével a tanulmány olvasója számára még a jelenleginél is elviselhetlenebb adathalmaz keletkezne.

A hiányos impresszumú csízioék nyomtatási helyének, ill. idejének a fentiekben különböző módszerekkel történt meghatározását, valamint az egyes műhelyek kiadványai közötti összefüggést, ill. időrendet összefoglaló módon alá lehet még támasztani éppen a vizsgált könyvnek nevet adó magyar „Cisio Janus” szövege alapján is.⁸⁵ Az év 365 napjára szóló egy-egy szótag jelentős része a 17. század derekától a 20. századig változatlan maradt. Akad azonban néhány eset, amikor mégis jól érzékelhető változtatásra került sor.⁸⁶ Ezek szerint Budán némi igazítással vették át a lőcsei „Cisio

83. Szolgáljon erre itt csupán egyetlen példa. Az egyes csillagképek alatt születettek jövőendő sorsát tárgyaló fejezetben a bikáról szóló rész legvégén az ebben az idő-körben napvilágot látott lányok várható élettartamát a csízio így határozta meg még Lőcsén: „öt esztendő korában beteges lészen, tizenöt vagy tizenkilenc esztendő korában hal meg” (A, B, C). Később Budán ezt félreértették: „még öt, vagy tízszer-kilenc esztendő korában hal meg” (F, G, H). Utóbb — legalábbis részben — kiigazították: „még 5, vagy 19 esztendő korában hal meg” (J, K, L, M, P, BA). Közben Pesten újabb változat alakult ki: „öt esztendő korában beteges lészen, 28 esztendő korában hal meg” (Q, R, S, T, U, W). Végül Budán visszatértek a hitelesnek vélt lőcsei szöveghez (BB—BR).

84. Így például az 1833-tól (M) szereplő állatövi és bolygóképek sorozatában azoknak mintegy háromnegyed évszázados használata során több változás is észlelhető: szögnymok tűnnek fel, de tűnnek el is stb.

85. I. jegyzet 269—271. l.

86. Ilyen napok pl. I. 29—31, II. 10—11, II. 26, VI. 12, VIII. 25, IX. 18, IX. 24, IX. 27—28, X. 31, XI. 24.

Janus” szöveget.⁸⁷ Megerősítést nyer ugyanebből az is, hogy az F. kiadás a legrégebb a LANDERER-félék közül, mert van rá példa, hogy csak ebben követték Lőcsét, az összes többiben nem.⁸⁸ A következő kiadás bizonyosan a P. volt,⁸⁹ majd ezt a G. követte,⁹⁰ amint ez a szótagösszefüggésekből is kiderül. A későbbi, datálatlan pesti kiadás (Q) e vizsgálatok során is szoros kapcsolatot mutat a négy korai budaival (H, J, K, L).⁹¹ Mind a budai, mind a pesti LANDERER-féle csíziók magyar „Cisio Janus” szövegében jelentős változás állott be a 19. század elején. A pesti 1806. évi kiadás (R) több helyen teljesen új elemeket hozott be, amelyeket azután csak a későbbi pesti (S, T, U, W) és a két nagyváradi csízió követett.⁹² Meggyőző bizonyíték ez is arra, hogy TICHYÉK Nagyváradon a pesti LANDERER-csízió szövegét vették át. Az 1833. évi budai kiadás (M) ugyancsak számos új részletet változtatott meg a „Cisio Janus”-ban a korábbiakhoz képest, amit azután az összes BAGÓ-kiadvány (BA—BR) követett.⁹³

Akad olyan további speciális szempont is, amelynek megvizsgálása, ill. kiértékelése így utólag célszerű. Ilyen a helyesírás fokozatos modernizálása a négy legrégebb, évszám nélküli, budai csízióban (F—J). Amint erről a kiadások sorrendjének megállapítása során már szó esett, a következőket protestáns helyesírást mutató lőcsei kiadások (A—C) után Budán eleinte a katolikus ortográfia elveit igyekeztek érvényesíteni.⁹⁴ Azonban az egyházaknak az élet minden területére kiterjedt egykori nagy befolyása — mindenekelőtt a felvilágosodás hatására — a 18. század végére sok területről, így a helyesírás esetében is visszaszorult: most már többé nem a valláson, hanem csak azon múltott az alkalmazott ortográfia, hogy az író vagy a nyomdász, melyik változatot tartotta helyesebbnek, célszerűbbnek.⁹⁵ Ezt bizonyítja az a budai csíziók datálására tett kísérletek ismertetése során már kifejtett jelenség, hogy Budán a LANDERER-műhelyben 1763 és 1772 között fokozatosan rátértek a korábbi, katolikus „cs” és „cz” jelölésről a valamikor protestáns jellegű „ts”-re és „tz”-re, amint ezt azután több katolikus író is megtette.⁹⁶ Ugyanígy módosult a korábbi „tty”, „dgy”, „nny” és „lly” az egykor protestáns, de ekkor már sokak szemében helyesebbnek tűnő „tj”, „dj”, „nj”, „lj” alakra. Bár fokozatosan, de jól érzékelhető ez a változás a négy legkorábbról fennmaradt, budai csízió (F—J) szövegében is.⁹⁷

87. IX. 28: „mát” (A—C) — „pé” (F), XI. 24: „men” (A—C) — „Chry” (F).

88. II. 26: „ké”, ill. „ki”.

89. II. 10: „ko” (A—C, F, P) — „ro” (G—L, Q).

90. VIII. 25: „thal” (A—C, F, P, G) — „tal” (az összes többi).

91. IX. 18: „pert” (A) — „per” (B, C, F, G, P) — „ber” (H, J, K, L, Q).

92. II. 10—11: „Scho-last”, VI. 12: „na”, IX. 18: „bert”, IX. 24: „Gel”, IX. 27—28: „hoz-zá”, X. 31: „tál”.

93. I. 29—31: „kár-ol-ál”, II. 10—11: „Scho-last”.

94. Így az F. kiadásban a „cs” és „cz” a korábbi „ts” és „tz” helyett, majd a G. kiadástól a „keresztény” a korábbi „keresztyn” helyett.

95. KNEZSA István: *A magyar helyesírás története*. Bp. 1952, 19. l.

96. ÁNYOS, BARÓTI SZABÓ, VERSEGHY stb. — 95. jegyzet 20. l.

97. Így „tudgya” (F, G) — „tudja” (H, J), „ábrázattya” (F, G) — „ábrázatja” (H, J), „megtartóztathattya,” (F, G) — „megtartoztathattja,” (H) — „megtartóztathattja” (J), „tartják” (F, G, H) — „tartják” (J), „tallályák” (F) — „találják” (G, H) — „találják” (J), „gondollyák” (F, G, H) — „gondolják” (J) stb.

Mint köztudott, a magyar nyelv helyesírásának egyik és az idegenek számára talán legfeltűnőbb sajátossága a hosszú „ö” és a hosszú „ú”.⁹⁸ Időrendben áttekintve a csízio kiadásait — a szövegtípust véve alapul e téren — a következő állapítható meg. A 18. század utolsó évtizedeiig a jelölés „^eö” és „^eú” volt (A—H, P), míg a következő szakaszban (J) erre ugyan a rövid, de már két ponttal ellátott „ö” és „ú” szolgált. A 18. század végén és a 19. század elején azt a megoldást választották, hogy az „ö”, ill. „ú” pontjai közé tett vesszővel hosszabbították e magánhangzókat: „^lö” és „^lú” (K, L, M, Q, R, S, T, BA és a korábbi nagyváradi kiadás). A korábbi 1830. évszámú pesti kiadásban (U) speciális a helyzet. Itt tűnik fel ugyanis — egyenlőre csak a kurrensok, a kisbetűk között — a mai „ö” és „ú”, viszont a verzálisoknál, a nagybetűknél még továbbra is a kétpontos, jóval régebbi megoldás tapasztalható. A későbbi 1830. évi pesti (W), majd 1844-től (BQ) a budai csíziookban (BP-vel bezárólag) végig, továbbá a későbbi nagyváradi kiadásban mind a nagy-, mind a kisbetűk esetében már a mai gyakorlatnak megfelelő formában történt az „ö” és „ú” jelölése. Tehát ilyen szűk szempont szerinti vizsgálat is érdekesen mutatja be egyetlen kiadványon, a csízión belül a nyomdák felszerelésének a magyar nyelv igényéhez történt lassú, de következtés közeledését.

A különböző jellegű modernizálások egész sora volt kiolvasható már az eddigiekben a nyomdai előállítás tekintetében is. Elég csak a lapszámozás bevezetésére, az ívjelek számának csökkentése után, az ívszámozásra történt áttérésre gondolni. Talán nem túlzás az a megállapítás, hogy az elmúlt századok helyesírási, stilisztikai és nyomdászati fejlődésének jellemzői — viszonylag gazdag példatár formájában — mind-mind fellelhetők a csízio több tucatnyi kiadásában.

Ugyancsak jellegzetes változás észlelhető az évszázadok során, de különösen az utolsó évtizedek csízioi papírjában is. A 19. század derekán túlig (a BF kiadással bezárólag) még a kézzel merített és rongy alapanyagú papír volt az uralkodó, amely jó minőségével és kissé egyenetlen felületével jól felismerhető. A század második felében azután a jól simított géppapír foglalta el ennek helyét (BG—BN és a későbbi váradi). Sajnos idővel ennek fatartalma egyre növekedett (BR), így azután az utolsó csízio (BP) példányai e század elejéről ma már csak szinte különös gonddal lapozhatók, mert papírjuk a lassú oxidáció következtében igen törékennyé vált. A papír minősége tehát az utolsó századokban többször is változott, azonban a csízio formátuma 1650-től végig — kivétel nélkül — mindig nyolcadrét alakú volt.

Nem kerülheti el a figyelmet az a tény sem, hogy az eddig ismert csízioik általában egymást időben követő nyomdákban, ill. családoknál készültek. 1650-től a 18. század első évtizedéig Lőcsén a BREWEREK állították elő (A, B, C), majd szerepüket e vonatkozásban a budai LANDEREREK vették át (F—M). E század derekától e család pozsonyi, ill. pesti ága

98. A sok nyelvű anyagot feldolgozó könyvtárak eligazító instrukciói között pl. éppen ez a szempont szerepel: amelyik kiadványban hosszú „ö” vagy „ú” szerepel, az magyar nyelvű.

párhuzamosan készített csíziókat egészen 1830-cal bezárólag (P—W). A budai LANDERER-nyomda és annak új tulajdonosai azután e mostani század elejéig (BA—BR) sok-sok kiadás formájában tették közzé ezt az olyan hosszú időn át olvasott és kedvelt népkönyvet. Feltűnő tehát, hogy a BREWER-, majd a LANDERER-család (ill. ez utóbbi jogutódai) szinte kizárólagos módon nyomtatták a csíziót, mintha erre privilégiumuk lett volna, amiről azonban szó sincs. A mai napig az eddig tárgyalt és lőcsei eredetre visszamenő szövegű, ún. hagyományos csízióból csupán a nagyváradi TICHY-nyomdából kerültek elő kiadások, amelyek a most említett műhelyeken kívül készültek.

Bizonyosra vehető, hogy a fentiekben példány alapján ismertetett három lőcsei, hét-hét budai, ill. pesti LANDERER-, 14 BAGÓ-, valamint két TICHY-féle nyomtatványon, vagyis összesen 33 különböző kiadáson kívül a 17. század derekán végleges formában kialakult ún. hagyományos csízió a több mint harmadfél század során ennél lényegesen több alkalommal látott napvilágot a különböző műhelyekben. Azonban ezek sokat forgattott, igazi népkönyvek voltak, amelyeket a végső elrongyolódásukig használtak, sőt pontosabban fogalmazva: elhasználták. Ennek tudható be, hogy ezek sok esetben (pl. mindkét nagyváradi TICHY-féle kiadvány) ma csupán hiányos, ill. csonka példányban maradtak fenn.

Tetézhetette a használat során keletkezett nagyarányú pusztulást a csízió megbecsülésének a fentiekben már említett gyors hanyatlása a múlt század végén és e század elején. Nyilván az így már felesleges, meghaladott ócskaságnak tekintett nyomtatvány számtalan példánya ekkor és ezért pusztulhatott el. Joggal feltételezhető tehát, hogy a ma ismerteknél is nagyobb volt azoknak a kiadásoknak a száma, amelyek ma már egyetlen példányban sem maradtak fenn.⁹⁹ Ennek ellenére remélhetőleg mégis sikerült a ma rendelkezésre álló, nyilván már csak igen töredékes kép alapján is a valóságot megközelítő módon felvázolni a nagyon híres és szinte valószínűtlenül hosszú időn át olyan kedvelt csízió kiadástörténetét.

A fentiekben tárgyalt ún. hagyományos csízióhoz a 17. századtól szinte a mai napig egész sor más kiadvány is kapcsolódik még, amelyek e babonákkal terhelt népkönyv fénykorában, vagyis a 19. század utolsó negyedéig, ennek igényesebb tartalmú pótlására, majd pedig közkedveltsége hanyatlásával, vagyis a múlt század végétől, még átmenthetőnek tűnő elemeinek fenntartására (pl. álmoskönyvbe olvasztva) szolgáltak. Ezek ismertetése, ill. a hagyományos csízióval történő szembesítése további tanulmányozást igényel; az így elért eredmények összesítésére csak a későbbiekben lehet vállalkozni.

99. Jó példa erre, hogy e tanulmány megírása és kinyomtatása közötti időben az Országos Széchényi Könyvtár egy további, eddig ismeretlen csíziókiadással gyarapodott (jelzete: 821.638). Sajnos a példány elejéről és végéről három-három levél hiányzik. Ennek ellenére megállapítható volt, hogy azt a pesti Landerer nyomdában állították elő az 1797 tájára helyezhető, utolsó évszám nélküli (Q) és az 1806. évi (R) kiadás között.

Verlegungsgeschichte des ungarischen Císio-Janus

G. B O R S A

Das vorige Jahrbuch der Nationalbibliothek Széchenyi enthält eine Veröffentlichung über das Zustandekommen des ungarischen Císio-Janus. Der jetzige Aufsatz befasst sich als Fortsetzung dessen mit den verschiedenen Ausgaben dieses zur Mitte des 17. Jahrhunderts seinen endgültigen Charakter erhaltenden und abergläubische Wahrsagungen, ferner primitive Naturbeobachtungen darbietenden Volksbuches und verfolgt sie bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts. Es handelt sich mit den ersten drei in Lócse (Leutschau, heute Levoča) veröffentlichten um nicht weniger als 33 verschiedene bekannte Ausgaben — im Laufe von mehr als einem Viertel Jahrtausend; vermutlich ist die Zahl der verschollenen Ausgaben auch nicht geringer.

Aus der Budaer bzw. Pester Werkstätte der bedeutendsten Druckerdynastie im 18. Jahrhundert, der Familie LANDERER sind zur Zeit 14 Císio-Janus Ausgaben bis zum Jahre 1833 bekannt. Von den Meisten fehlt aber die Bezeichnung des Druckortes, des Jahres und des Namens des Druckers. Zum Teil durch Vergleichung der Texte, teils durch gründliche Untersuchung der Illustrationen war sowohl die herstellende Werkstätte, wie auch die Reihenfolge der Ausgaben eindeutig feststellbar. Mit gründlicher Überprüfung der weiteren 14 Ausgaben der Firma BAGÓ, Nachfolger der Budaer LANDERER-Druckerei, die vom Jahre 1840 bis zum Anfang unseres Jahrhunderts erschienen sind, waren ebenfalls ergänzbar die fehlenden Impressum-Angaben. Auch die annähernde Zeitbestimmung der zwei Císio-Janus-Veröffentlichungen der Druckerei TICHY von Nagyvárad (Grosswardein, heute Oradea) aus dem vorigen Jahrhundert war auf diesem Wege erreichbar.

Die genannte Impressum-Ergänzung wurde einerseits dadurch ermöglicht, dass der Text des Císio-Janus und seine 55 Illustrationen im Laufe der Jahrhunderte im Grunde genommen ungeändert geblieben sind. Andererseits gibt es keine solche zwei Auflagen, die aufgrund derselben Kriterien nicht voneinander zu unterscheiden wären. Bei dieser Arbeit war gut verwendbar das Beachten der typographischen Charakteristik (Bogenzeichen, Custos, usw.) und zwar von Ausgabe zu Ausgabe. Ergänzt mit der Registrierung der Änderungen in der Rechtschreibung entstand eine ganz sichere Methode zur Ergänzung der fehlenden Impressum-Angaben.

Der Císio-Janus mit seinem Jahrhunderte durch ungeändert gebliebenem Text und Illustrationen bot gleichzeitig eine einmalige Möglichkeit zur allgemeingültigen Untersuchung der Eigenheiten von einheimischen Druckstücken. So wurde es möglich auf verschiedenen Gebieten angefangen an der Rechtschreibung bis zu den formellen Eigenheiten (z. B. Umfangbezeichnung) des Buches die Merkmale der sukzessiven Modernisierung mit ihren Zeitpunkten zusammen festzuhalten.

Mit seiner aussergewöhnlichen Verbreitung und unwahrscheinlich langen Lebensdauer nimmt der Císio-Janus unter den ungarischen Volksbüchern einen hervorragenden Platz ein. Der unveränderte Text beweist gleichzeitig diesen unerhörten Konservatismus, mit welchem innerhalb der ungarischen Gesellschaft — im Laufe der Jahrhunderte — Schichten mit immer niedrigerer Bildung krampfhaft an ihm festhielten. Mit der stürmischen Entwicklung der Naturwissenschaften und mit dem Allgemeinwerden des Schulunterrichtes wurde bis zum Ende des 19. Jahrhunderts der Text des Císio-Janus auch für die primitivsten Menschen unannehmbar und so der herkömmliche Císio-Janus unverkaufbar.